

परिच्छेद - एक

शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **बभाडी गाउँखाने कथाको अध्ययन** रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

नेपाली एम.ए. को दसौँपत्रको परिपूर्तिका लागि शोधपत्र तयार पार्नु यसको प्रयोजन रहेको छ ।

१.३ शोधकासमस्या

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रमुख समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) बभाडी जनजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूको परिचय दिने काम हालसम्म नहुनु ।
- (ख) बभाडी जनजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूको वर्गीकरण भएको नपाइनु ।
- (ग) बभाडी जनजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूको सङ्कलन गर्ने काम हालसम्म नहुनु ।

१.४ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- (क) बभाडी जनजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूको परिचय दिनु ।
- (ख) बभाडी जनजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूको वर्गीकरण गर्नु ।

(ग) बभाडी जनजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूो सङ्कलन गर्नु ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

बभाडी गाउँखाने कथाका बारेमा छुट्टै अध्ययन-अनुसन्धान हालसम्म भएको छैन तापनि बभाडी डेउडा गीत, भुवागीत र फागगीतका लोकसाहित्य लेखिए पनि गाउँखाने कथा लेख्नु पूर्वकार्यहरू निम्नलिखित छन् :

वि.सं. २०३९ सालमा कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली उखान र गाउँखाने कथा भन्ने पुस्तकमा नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथाहरूको सङ्कलन र व्यापक चर्चा गरे, तर बभाडी गाउँखाने कथाबारे कुनै उल्लेख गरिएको छैन ।^१

वि.सं. २०५५ सालमा देवदत्त भट्टले बैतडेली गाउँखाने कथाको अध्ययन एम.ए. को शोधपत्रमा लेखी बैतडेली जनजीवनमा प्रचलित गाउँखाने कथालाई सङ्कलन गरेको, तर छिमेकी जिल्ला बभाडका गाउँखाने कथाहरू सङ्कलन नगर्नु फरक क्षेत्र भएकोले स्वभाविकै हो ।^२

वि.सं. २०५७ सालमा शम्भुराज उपाध्यायले बाजुरामा प्रचलित नेपाली उखान लेखि बाजुरामा प्रचलित उखानलाई सङ्कलन गरी चिनाउने काम गरेको पाइन्छ । त्यसमा बभाडी गाउँखानेका सम्बन्धमा छिमेकी जिल्ला भएर पनि केही नगर्नु स्वाभाविकै हो ।^३

वि.सं. २०५७ सालमा नै रामप्रसाद उपाध्यायले लोकसाहित्यको विधामा बभाडी डेउडा गीत लेखि त्यसको वर्गीकरण र व्यापक रूपमा चर्चासहित

^१ कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली उखान र गाउँखाने कथा**, (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०३९), पृ. १८८-२७५ ।

^२ देवदत्त भट्ट, **बैतडेली गाउँखाने कथाको अध्ययन**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, (काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०५७) ।।

^३ शम्भुराज उपाध्याय, **बाजुराका प्रचलित उखान**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, (काठमाडौं : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०५७) ।

गरेको तर आफैँ जिल्लाभित्रको व्यक्तिले पनि बभाडी गाउँखाने कथाका सम्बन्धमा केही कुरा उल्लेख गरेका छैन ।^४

बभाडका भौगोलिक, सांस्कृतिक र सामाजिक जस्ता विभिन्न पक्षहरूलाई लिएर लोकसाहित्यका क्षेत्रमा अनुसन्धानात्मक कार्य गर्नु अति नै आवश्यक देखिन्छ । गाउँखाने कथालाई चिनाउनु अति नै महत्त्वपूर्ण कार्य भएकोले यसको बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

१.६ शोधकार्यको औचित्य

बभाडी गाउँखाने कथाको विस्तृत अध्ययन तिनको सङ्कलन तथा परिचय दिनुका साथै बभाडको सामान्य जानकारी दिनु नै यस शोधकार्यको प्रमुख उद्देश्य हो । बभाडी गाउँखाने कथाका बारेमा विस्तृत जानकारी लिने पाठकका लागि समेत यो कार्य लाभदायक हुनेछ । अन्य क्षेत्रका भाषाभाषिकासँग तुलना गर्नेलाई पनि बभाडी गाउँखाने कथाले सहयोग पुर्याउने छ । गाउँखाने कथा पढ्ने, पढाउने र अनुसन्धान गर्ने सबै व्यक्तिलाई नै हुनेछ ।

१.७ सामग्री सङ्कलनविधि

यसको अनुसन्धानका क्रममा पुस्तकालीय र क्षेत्रीय दुवै विधिको प्रयोग भएको छ । यस शोधपत्रमा प्रयोग भएका लोकसाहित्य र खासगरी गाउँखाने कथासँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक कुराहरू खोज पुस्तकालीय विधिका आधारमा गरिएको छ । शोधपत्रको प्रमुख विषयसँग सम्बन्धित सामग्रीको सङ्कलन क्षेत्रीय अनुसन्धान (बभाडको छान्ना, थलारा, बुगल, चैनपुर) विधिका आधारमा गरिएको छ । यस क्षेत्रीय विधिमा ती क्षेत्रका मानिसँग बसी प्रश्नोत्तर विधि, मौखिक, अन्तर्वार्ता, छलफल र सोधपुछ समेत गरिएको छ ।

^४ रामप्रसाद उपाध्याय, **बभाडी डेउडा गीत**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, (काठमाडौँ : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०५७) ।।

१.८ सीमाङ्कन

नेपाली लोकसाहित्यका क्षेत्रमा गाउँखाने कथाको क्षेत्र व्यापक भएता पनि यस शोधपत्रमा नेपालको बझाङ जिल्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाको मात्र अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ शोधविधि

यस अनुसन्धानमा बझाङ जिल्लाका प्रत्येक क्षेत्रमा (बुगल, थलारा, छान्ना, चैनपुर, तल्कोट) गएर तथ्य सङ्कलन गरी पाइएका कुराहरूको परिचय दिई वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसैले यस शोधपत्रको विषयवस्तुका बारेमा जानकारी विवरणात्मक र परिचयात्मक विधिका आधारमा दिइएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नप्रकारको छ :

परिच्छेद - एक : शोधको परिचय

परिच्छेद - दुई : बझाङ जिल्लाको सामान्य परिचय

परिच्छेद - तीन : नेपाली गाउँखाने कथाको परिचय र वर्गीकरण

परिच्छेद - चार : बझाङी गाउँखाने कथाको परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण

परिच्छेद - पाँच : उपसंहार

परिशिष्ट सूची

सन्दर्भग्रन्थ सूची

परिच्छेद - दुई

बझाङ्ग जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ भौगोलिक परिचय

२.१.१ भौगोलिक अवस्था र नामकरण

सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको सेती अञ्चलमा पर्ने बझाङ्ग जिल्ला अति नै दुर्गम पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाको पूर्वमा बाजुरा, पश्चिममा बैतडी र दार्चुला, दक्षिणमा डोटी र अछाम, उत्तरमा हुम्ला र चीनको स्वशासित क्षेत्र पर्दछ । यस जिल्लाको कूल क्षेत्रफल ३,४४९ वर्ग कि.मी. छ । भौगोलिक अवस्थाअनुसार यो जिल्ला ८०°४६' देखि ८१°३४' पूर्व देशान्तरसम्म र २९°२२' देखि ३०°९' उत्तरी अक्षांशसम्म फैलिएको छ । यस जिल्लाको सदरमुकाम चैनपुर हो ।* यहाँ ४७ वटा गा.वि.स. ११ वटा इलाका र २ निर्वाचन क्षेत्र नमुना गा.वि.स. २ रहेका छन् । समुन्द्र सतहदेखि सबैभन्दा होचो भूमि राइल गा.वि.स. को देउरा ९१५ मीटर र सबैभन्दा अग्लो ठाउँ काडा गा.वि.स. अन्तर्गत पर्ने साइपाल हिमाल ७,०३६ मीटर छ । साइपाल हिमालमा बाह्रै महिना हिउँ जम्छ भने राइल गा.वि.स. को देउरामा कहिल्यै हिउँ पर्दैन । भू-उपयोगका दृष्टिले कृषियोग्य भूमि २६८.८३ वर्ग कि.मी., वनक्षेत्र १०२४.४३ वर्ग कि.मी., चरन क्षेत्र १५८.६५ वर्ग कि.मी., वनयोग्य जमिन १६१.०० वर्ग कि.मी. र अन्य (भीर, पाखा, चट्टन, हिमाल, भाडी, नदीनाला आदि) ११४६.०० वर्ग कि.मी. छ ।

* मेचीदेखि महाकालीसम्म, भाग-४, (काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग, २०३१), पृ. ७४५ ।

भौगोलिक बनावटका आधारमा बम्हाडलाई निम्नलिखित भागमा विभाजन गरेको छ।^६

२.१.१.१ हिमाली तथा लेकाली प्रदेश

यस जिल्लाको उत्तरी भागमा हिमाली तथा लेकाली प्रदेश रहेको छ। समुन्द्र सतहबाट २,१३४ मीटरदेखि ३,३५४ मीटरसम्म लेकाली प्रदेश र ३३५४ मीटरदेखि ७,०३६ मीटरसम्म हिमाली प्रदेश पर्दछ। यस जिल्लाका प्रसिद्ध हिमाली प्रदेशमा काँडा गा.वि.स., सुनिकोट, दहवगर, गुरइल, सैनपसेला र सुमा पर्दछन्। यी ठाउँमा मंसीरदेखि फागुन महिनासम्म हिउँ जमेको हुन्छ। यी क्षेत्रमा अतिशितोष्ण हावापानी पाइन्छ। यहाँ विरुवामा लालीगुरास, बाँझ, सल्लो, खराज, लोठसल्लो आदि पाइन्छ। यहाँ कस्तुरी, चितुवा, भालु, बाघ, हरिण, मृग, जंगली कुकुर, आदि पाइन्छन्। फलफूलमा अमिलो जातका फलफूल केही मात्रामा पाइन्छन्। औषधि बनाउन प्रयोग गरिने जटामसी, सुगन्धवाल, यार्सागुम्बा, पाँचऔँले, कटुससमेत पाइन्छ। विभिन्न प्रकारका चराहरू पाइनुका साथै अन्नबाली र तरकारीमा कोदो, फापर, जौ, आलु, रायो र मूला हुन्छ। मानिसको बस्ती अत्यधिक न्यून मात्रामा रहेको छ।

२.१.१.२ पहाडी प्रदेश

यो जिल्लामा बढी पहाडी प्रदेश छ। समुन्द्र सतहबाट १,५२४ मीटरदेखि २,१३४ मीटरसम्मलाई पहाडी प्रदेश भनिन्छ। पहाडी प्रदेशमा पर्ने गा.वि.स. कालुखेती, गडराय, लामातोला चैनपुर, हेमन्तथवाडा, चौघानपाट, हेमन्तवाड, लुयाटा आदि हुन्। यहाँ अग्ला डाँडा भएकोले मानिसहरूघाँस, दाउरा र काठ ल्याउन त्यस्ता अग्ला ठाउँमा जान्छन्। त्यस्ता डाँडामा विव्रलेख, घामिलेक, पुठारलेख र गोर्खालीलेक आदि। मानिसहरूको बस्ती सबैभन्दा बढी यसै प्रदेशमा रहेको छ। हावापानी पनि शितोष्ण खालको हुनाका

^६ ऐजन, पृ. ७४६-७४७।

साथै खाद्यान्न पनि बढी फल्ने गर्दछ । यस प्रदेशको प्रमुख खेती धान, गहुँ, जौ, कोदो; दालमा मास, भटमास, गहत, मुसुरो; तरकारीमा मुला, काउली, बन्दा, आलु, रायो, चम्सुर आदि हुन्छ । त्यस्तै मौसमअनुसारका आँप, सुन्तला, स्याउ, केरा, नास्पाति, ओखर, अमिल कागती आदि हुन्छन् । चराचुरुङ्गमा डाँफे, मुनाल, ढुकुर, कोइली, काग, गरुड, भगेरा आदि र बोटविरुवामा बाँभ, बकाइनु, पिपल, ओखर, दल्लो आदि हुन्छन् । जंगली जनावरमा बाघ, भालु, श्याल, घोरल, मृग, थार, बाँदर आदि पाइन्छन् ।

२.१.१.३ बेसी प्रदेश

समुन्द्र सतहबाट ९१५ मीटरदेखि १,५२४ मीटरसम्मको भू-भाग बेसी प्रदेश मानिएको छ । बेसी प्रदेशमा खास गरेर सेती नदीका किनारामा पर्ने मालुमेला, भाँडेवगर, भोता, राइल, देउराआदि पर्दछन् । यहाँ हावापानी गरम हुनुका साथै हिउँ पर्दैन । यहाँको जमिन उर्वर हुनुका साथै फराकिला फाँटहरू रहेका छन् । यहाँ धान, गहुँ, मकै, चना र बदाम हुनुका साथै फलफूलमा आँप, अम्बा, केरा, चिउरी, लिची आदि हुन्छ । बोटविरुवामा साल, सिसम, खयर, सिमल मालुका रूखहरू हुन्छन् । यस प्रदेशमा बसेका मानिसहरू खेतीको कामभन्दा व्यापारमा बढी सङ्लग्न छन् ।

२.१.२ बभाङको नामकरण

बभाङजिल्लाको नामकरण एक रोचक ऐतिहासिक कथनअनुसार बभाङी राजाका पूर्वजले ब्याँसी गा.वि.स. मा पर्ने एउटा शिखरमा दरवार बनाएका थिए । यसरी दरवार बनाउने क्रममा एउटा कालो चिप्लो दर्शनीय शिला फेला परेछ । सो शिलालाई त्यस कोटबाट तलको खोलामा फ्याँक्दा बारम्बार सो सिला त्यसै कोटमा आएर बसेपछि राजाले उक्त शिलालाई कालभैरवको रूपमा स्थापित गरी मन्दिर बनाएर पूजा गर्न थालेछन् । कालान्तर पछि कोट दरवारमा चट्याङ तथा बज्र परेछ । तर कालभैरवको प्रभावले उक्त

बज्र शक्तिहिन भई दरवारलाई कुनै क्षति हुन नदिएकोले त्यस ठाउँलाई बज्रङ्ग भनिएको छ । कालान्तर पछि बज्रङ्ग शब्द अपभ्रंश भई बभाङ्ग हुन गएको हो भन्ने ऐतिहासिक मान्यता रहँदै आएको छ ।

२.२ शैक्षिक अवस्था र जनसङ्ख्या

शैक्षिक दृष्टिले हेर्दा बभाङ्गमा राजा स्व. जयपृथ्वीबहादुर सिंहको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनले राणशासनकालमा काठमाडौंको आफ्नै दरवारमा सत्यवादी प्राथमिक विद्यालय खोली कक्षा ४ सम्मको पाठ्यपुस्तक आफैले तयार गरी पठनपाठन कार्य सुरु गरेका थिए । तर त्यसबेला उनले खोलेको विद्यालय राणाहरूले बन्द गर्न लगाए । उनले त्यही पाठशाला बभाङ्गको भोपुरमा सारी पठनपाठन कार्य पुनः सुरु गरे । सो विद्यालय वि.सं. २००८ सालमा सत्यवादी मा.वि. हुन गयो । त्यतिबेला सुदूरपश्चिममा विद्यालय नभएकोले बाजुरा, डोटी र अछामका मानिसहरू बभाङ्गमा आएर पढ्ने गर्दथे । त्यसैले दुर्गम जिल्लाको तुलनामा शैक्षिक अवस्था हालसम्म राम्रो देखिन्छ । यस जिल्लामा वि.सं. २०६४ सम्म तपसिलबमोजिमका विद्यालयको संख्या छ ।^७

क्र.सं.	स्थापित विद्यालय तथा महाविद्यालय	सञ्चालित कक्षा	विद्यालय संख्या
१.	सामुदायिक विद्यालय	-	३७३
२.	प्राथमिक विद्यालय	१-५	२७२
३.	निम्न माध्यमिक विद्यालय	१-८	४७
४.	माध्यमिक विद्यालय	१-१०	४५
५.	उच्च माध्यमिक विद्यालय	११-१२	१९
६.	क्याम्पस	-	५
७.	कोप प्रा.वि.	१-३	२०
८.	बोर्डिङ्ग स्कूल	१-५	५

^७ जि.शि.का. बभाङ्गको जानकारीअनुसार, २०६४ ।

विशेष शिक्षा कार्यक्रम

क्र.सं.	विशेष शिक्षा	विद्यालय संख्या
१.	दृष्टिविहीन	२
२.	सुस्तमनस्थिति	२
३.	सुस्तश्रवण	१

साक्षरता जम्मा - ३८%

पुरुष साक्षरता - ६०%

महिला साक्षरता - १६%

वि.सं. २०५८ को जनगणनानुसार यस जिल्लाको कुल जनसंख्या १,६७,०२६ छ । त्यसमा महिलाको जनसंख्या ८६,३५० र पुरुषको जनसंख्या ८०,६७६ छ ।^५ सरदर प्रतिपरिवार संख्या ५.८ र जनघनत्व प्रतिवर्ग कि.मी. ४५ रहेको छ । यस जिल्लामा आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्या ५५.७१% छ भने निस्क्रिय वा आश्रित जनसंख्या ४४.२९% छ । यहाँ घरधुरी संख्या २९,५८८ र बम्बाडी औषत आयु जम्मा ४२ वर्ष छ ।^६

२.३ नदीनालाहरू/भरनाहरू

बम्बाड जिल्लामा साना र ठूला नदीनालाहरू रहेका छन् । ती नदीनालाहरू निम्नअनुसार छन् :

१. सेती नदी	८. धौलीगाड
२. कालडगा नदी	९. थलारीगाड
३. बाहुलीगाड	१०. तारुगाड
४. जराडोगाड	११. जुइलीगाड
५. सुनिगाड	१२. डिलगाड
६. डिलगाड	१३. डुङ्गीगाड

^५ केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, पपुलेसन सेन्टर नेशनल रिपोर्ट, (सन् २००१), पृ. ५ ।

^६ जि.वि.स. बम्बाडको प्रगति पुस्तिका, २०६३/०६४, पृ. २५ ।

७. नानीगाड

१४. लिप्नीगाड

यी माथिका केही नदीहरूको चर्चा निम्नअनुसार गरिन्छ :

२.३.१ सेती नदी

साइपाल हिमालयबाट हिउँ पग्लेर बनेको सुदूरपश्चिमकै महाकाली नदी पछिको दोस्रो ठूलो नदी हो । यो नदी साइपाल हिमालयबाट हिउ पग्लदै बग्दै बभाङ्गो तल्कोट, चैनपुर, परिङ्गल, भोता, देउरा हुँदै डडेल्धुरा जिल्लालाई छुँदै डोटी दिपायल भइ कर्णाली नदीमा गएर मिसिएको छ । यस नदीमा प्रशस्त मात्रामा असला माछा पाइन्छ । यस नदीबाट बभाङ्गका धेरै ठाउँमा सिंचाइ गरी कृषि उत्पादन समेत वृद्धि भएको छ । यसै नदीबाट सेती जलविद्युतको कार्य संचालन हुन थालेको छ ।

२.३.२ कालङ्गा गाड

बभाङ्गको दहवगर डाँडाबाट हिउँ पग्ली बनेको नदी हो । यो नदी दहवगर खिरातडी, वाग्थला देउरा हुँदै सेती नदीमा मिसिएको छ । यस नदीमा कत्ले माछा र असला माछा पाइन्छ । खिरातडी गा.वि.स. र वाग्थलामा यसै नदीबाट सिंचाई गरी कृषि उत्पादन गरिन्छ ।

२.३.३ जराडी गाड

गडराय गा.वि.स. को गोर्खाली भन्ने ठाउँबाट यस नदीको उत्पत्ति भइ माभीगाउँ कालुखेती पाटादेवल लामातोला पौवागढी हुँदै सेती नदीमा मिसिएको छ । यस नदीको किनारामा प्रशस्त मात्रामा खेतीयोग्य जमिन छ । यस नदीबाट खेतीका लागि प्रशस्त मात्रामा सिंचाइ गरिन्छ । यस नदीमा कत्लेमाछाका साथै असला माछा समेत पाइन्छ । यस नदीबाट २१ किलोवाट जलविद्युत समेत उत्पादन गरिएको छ ।

२.३.४ बाउली गाड

डोगडी भन्ने ठाउँबाट उत्पत्ति भई चैनपुर सदरमुकाम हुँदै सेती नदीमा मिसिएको छ । यस गाडबाट २०० किलोवाट जलविद्युत उत्पादन गरी चैनपुर सदरमुकाम, लुयाटा, हेमन्त वाडा, सुवेडा, देवलमा उज्यालो भएको छ । यस गाडमा सेती नदीका जस्तै माछा पाइन्छ ।

२.३.५ धौली गाड

खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जको लेकबाट उत्पत्ति भई जराडी गाडमा मिसिने गर्दछ । यस गाडबाट छान्नाको २० हजार मुरी धान फल्ने जमिनमा सिंचाइ गरिन्छ । खेती सिंचाइका लागि सबैभन्दा बढी प्रयोग भएको बभाङ जिल्लाकै गाडमा यो गाड पर्दछ । यस गाडमा पनि असला माछा पाइन्छ ।

भरनाहरू

बभाङ जिल्लामा निम्नअनुसारका भरनाहरू छन् :

१. सेतीनदी दहचौर भरना
२. दातोला भरना
३. गोर्खाली भरना
४. सुनकुडा भरना
५. कोइरालकोट छटगाउँको भरना
६. मेकुने भरना ।

२.४ खनिज पदार्थ/हावापानी

यस जिल्लामा खनिज पदार्थको सम्बन्धमा विस्तृत सर्वेक्षण भएको छैन तापनि यहाँ तामा, फलाम, सिसा, अभ्रख, मट्टितेल, चुनढुङ्ग, कमेरो, रातोमाटो, स्लेट र खरीका खानीहरू पाइएका छन् । तामाखानी तल्कोट र सुनिकोटतिर, अभ्रख र चुनढुङ्ग गडरायतिर, स्लेट बुगल र छान्नामा पाइन्छ भने मट्टितेल खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जमा पाइने सम्भावना छ । फलाम खानी छान्नाको

घाटखोलामा छ, भनी कक्षा ९ को भूगोल किताबमा दिइएको छ । कमेरो र रातोमाटो छान्ना, थलारा, बुगल, तल्कोट र चौघानपाटा चैनपुरतिर पाइन्छ । लेखन प्रयोग गरिने खरी सुर्मा, घामिलेख र सुनिकोटतिर पाइन्छ । वैज्ञानिक तवरले खोज अनुसन्धान गरेमा अन्य खनिज पदार्थ भेटिने सम्भावना छ ।

हावापानी अधिराज्यका अन्य जिल्लामा जस्तै यहाँ पनि मनसुनी हावापानीको प्रभाव परेको छ । यहाँ दक्षिण-पश्चिमको मनसुनी हावाले वर्षामा पानी पाउँछ । यस जिल्लाको निर्माण विभिन्न प्रकारका डाँडा, पाखा, हिमाल र बेसीबाट भएकोले यहाँका विभिन्न क्षेत्रमा तापक्रमको भिन्नता पाइन्छ । सामान्यतया यस जिल्लामा ३ प्रकारको हावापानी पाइन्छ । हिमाली हावापानी, शितोष्ण हावापानी र अर्धउष्ण हावापानी । जेष्ठ र आषाढ महिनामा यहाँ अति नै गरक हुन्छ भने पुस र माघमा धेरै जाडो हुन्छ ।

यो जिल्ला प्राकृतिक सम्पदाले सम्पन्न छ । यहाँ हावापानीअनुसारका वनस्पति प्रशस्त मात्रामा भेटिन्छन् । बेसीतिर साल, सिसौ, खयर, सिमलका साथै लेकाली र पहाडी भेगमा बाज, गुरास, देवदार, सल्लो, ओखर, दल्लो र बनाइनो आदि भेटिन्छ । यहाँ प्रशस्त मात्रामा जडिबुटीहरूमा पाँचऔँले, जटामसी, यासाँगुम्बा, दाल्चिनी, कटुकी, सिलाजित र सुगन्धवाल आदि पाइन्छ । हावापानीअनुसार वोटविरुवा हुर्किदैं मानिसलाई सहयोग पुऱ्याउँदै आइरहेका छन् ।

२.५ सामाजिक र सांस्कृतिक जीवन

बभाडी समाज पुरुषप्रधान भएकोले महिलाहरू पिछडिएका छन् । महिलाले सँधै नै पुरुषको अधिनमा रही काम गर्नुका साथै घरका छोरा छोरीलाई समान व्यवहार पनि गरिदैन । छोरालाई स्कूल र छोरीलाई घाँस, दाउरा र घरेलु काममा प्रयोग गर्ने चलन छ । छोरालाई बोडिड स्कूलमा पढाउँछन् भने छोरीलाई पढाइ हाले पनि साधारण सरकारी स्कूलमा पढाइन्छ ।

यहाँको समाजमा बालविवाह, बहुविवाह, अनमेलविवाह जस्ता सामाजिक विकृतिहरू प्रशस्त मात्रामा भेटिन्छन् ।

यहाँका मानिसहरू अन्धविश्वास र रुढिवादी परम्पराप्रति बढी विश्वास गर्दछन् । सिकिस्त बिरामी भएमा पनि अस्पताल लानुको साटो धामी, भाँक्रीकहाँ लैजान्छन् । यहाँका बूढापाका मानिस अभै धोती लगाएर चुल्होमा बसेर खाना खान्छन् । साना केटाकेटी र अन्य मानिस तल बसेर धोती लगाएको मानिसले खाना दिएपछि खान्छन् । धोती लगाएको व्यक्तिको खाना अन्य व्यक्तिले छोएमा धोती लगाएको व्यक्तिले खाना छोडिदिन्छन् । खाना खाँदा थालको वरिपरी पानी छर्कने थालको केही भात टाढा राखी यो बलिको भाग भन्ने गर्दछन् । यहाँ विभिन्न जातिका मानिसको बसोवास भएकोले तल्लो जात र माथिल्लो जात भनी विभाजन गरेको छ । माथिल्ला जातमा ब्राह्मण, क्षेत्री र वैश्य तल्ला जातमा शुद्र पर्दछन् । तल्ला जातका मानिसले छोएको खानेकुरा र पानी माथिल्लो जातका मानिस खाँदैन । यहाँ माथिल्लो जातका मानिसले तल्लो जातका मानिसको शरीर छोएमा पानी छर्कने र शुद्ध हुने चलन अभै कायम नै छ । यहाँ माथिल्लो जातमा ब्राह्मणभित्र पनि जोशी, जैशी, भट्ट, अवस्थी, लेखक, ओझा, पन्त, उपाध्याय, पाण्डेय आदि र क्षेत्रीमा सिंह, शाही, मल्ल, शाह आदि वैश्यमा थापा, रोकाया खड्का, कडायत, रावल, विष्ट आदि पर्दछन् भने तल्लो शुद्र जातिमा दमाई, कामी, सार्की, नेपाली, लुहार, ओड, चदारा, गाइने र सुनार आदि ।

यहाँको समाज पुरुषप्रधानताका कारण घरको सम्पूर्ण काम सञ्चालनमा पुरुषकै बढी हात हुन्छ । कुनै ठाउँका पुरुष दिनभर जुवा खेल्छन् भने महिला दिनभर घरको काम गर्दछन् । अभै बेलुका समयमा घरमा खाना छैन भनी महिलालाई पिट्ने गर्दछन् । यहाँका मानिसको प्रमुख पेशा कृषि हो । यहाँ जिल्लाका मानिसलाई पुग्ने खाद्यान्न जिल्लामा नै उत्पादन गर्न सकिन्छ । यहाँका मानिसहरूकामको खोजमा भारततिर गइ पुलिस, चौकिदार, कुल्ली, दरवान, ढोके भएर पनि जीवन निर्वाह गरेको छ । यहाँका मानिस गरिबी,

अन्याय, अत्याचार, शोषणबाट पीडित छन् । निम्न वर्गका व्यक्तिले धनी वर्गको काम गरी जीवन बिताएका छन् । यहाँ गरीबीको कारण कुनै मानिसलाई एकसरो लुगा लगाउन र बिहान-बेलुका हातमुख जोर्न कठिनाई भएको छ । यहाँको साक्षरता ३८% मात्र छ । महिला १६%, पुरुष ६०% मात्र छ । यस जिल्लामा हालसम्म यातायातको सुविधा भएको छैन । यातायात जिल्लाको सदरमुकाम पुग्न अझै ४/५ वर्ष लाग्ने अनुमान छ ।

यहाँका मानिसको आफै प्रकारको संस्कार रहेको छ । यहाँका पुरुषहरूदाउरा-सुरुवाल, कोट, टोपी, पैन्ट, सट, कुर्ता, स्वीटर, जाकेट लगाउँछन् भने महिलाहरूचोलो, धोती, ब्लाउज, सारी, बुढी आइमाई गुन्यू समेत लगाउँछन् । यहाँ विवाहित अविवाहित सबै प्रकारका महिलाहरूले हातमा चुरा, घाँटीमा पोते, टाउकोमा रिबन र डोरी लगाउँछन् । विवाहित महिला कानमा मुन्द्रा, नाकमा फूली, मुन्दी, घाँटीमा तिलहरी, सिक्री, हार, हातमा बाला, चाँदीका चुणा, टाउकोमा किलिप काटा, जात्रामा जाँदा चाँदीको माला, खुट्टामा पाउजु र कल्ली लगाउने चलन रहेको छ । आजभोलि आधुनिक खालका गहना पनि लगाउँछ ।

यहाँको समाजमा विशेष गरी छुवाछुत बढी मान्दछन् । रजस्वला भएकी महिलालाई घरभित्र पस्न दिँदैन । उनीहरूलाई गोठमा राख्ने, दही, दूध, घ्यू, नदिने, ६ दिनपछि मात्र घरभित्र आउन दिने संस्कार छ । देवतामा विश्वासका कारण पूजाआजा बढी गर्ने, तल्लो जातका मानिस माथिल्लो जातका मानिसका घरमा पस्न नदिने उनीहरूले शरीर छोएमा पानीका छिट्टा फाली शरीर शुद्ध पार्ने संस्कार छ । यहाँ सन्तान कम भएमा दुःख प्रकट गर्ने, सन्तान बढी भएमा ईश्वरका वरदान भनी खुशी प्रकट गर्ने गर्दछन् । छोरा र छोरीमा भेदभावका कारण छोरा भएमा स्वर्ग गइन्छ, छोरी भएमा नर्क गइन्छ भन्ने संस्कार समेत छ । जे जस्तो भए पनि आपतविपतमा एकले अर्कोलाई सहयोग गर्ने संस्कार छ ।

२.६ धार्मिक परम्परा र चाडपर्व

बभ्राड हिन्दू धर्मावलम्बीहरूो जिल्ला हो । यहाँका सबै मानिस हिन्दू धर्ममा आस्थावान छन् । त्यसैले देवीदेवताको पूजाआजा बढी गर्दछन् । यहाँ भूमिदेवता र क्षेत्रदेवताको क्षेत्र-क्षेत्रमा विशेष महत्त्व छ । प्रत्येक डाँडा, ताल र गुफामा देवताको बास हुन्छ भनी विश्वास गर्दछन् । देवतामा विश्वासका कारण देवता रिसाएमा अतिवृष्टि, अनावृष्टि र खडेरी हुन्छ भन्ने गर्छन् । यहाँ धार्मिक आधारमा परम्परादेखि मान्दै आएका व्यक्तिलाई अभै मान्ने चलन छ । गाउँका मुखिया, ठालु, जान्नेसुन्ने व्यक्तिलाई धर्मका आधारमा सम्मान गरिन्छ । धर्मका आधारमा आफूभन्दा ठूलालाई सम्मान र आफूभन्दा सानालाई मायाममताका साथै देवताको पूजा गर्ने ठाउँमा बूढापाका, धामी, पुजारी र पण्डितलाई बढी सम्मान गरिन्छ । तिनलाई सम्मान गरेमा देवता खुसी हुन्छन् भन्ने धार्मिक विश्वास रहेको छ । यहाँका बढी धार्मिक स्थलहरूमा यी हुन् :

१. सूर्मासरोवर
२. कैलास गुफा
३. गंगादशहरा
४. साइपाल हिमाल
५. जयपृथ्वीनगर
६. बड्डी ज्वावन ।

यी माथिका धार्मिक स्थलमा गएर पूजाआजा गरेमा स्वर्गमा गइन्छ भन्ने विश्वास कायम छ ।

बभ्राडमा ठकुरीहरू कालीका भगवतीको मन्दिरमा गई राँगा-बोकाको बली दिन्छन् र पूजाआजा पनि गर्दछन् । दशैंको नवरात्रीमा उपासना लिएर अष्टमीका दिनमा बोका र नवमीका दिनमा राँगाको बली गर्दछन् । दशैं मनाउने ठाउँमा धर्मकै आधारमा वर्षमा १ दिन मेला लाग्दछ र खुसियाली

प्रकट हुन्छ । यस पर्वमा बलीका लागि चढाएको बोका माथिल्ला जातका मानिसले खान्छन् र राँगा तल्लो जातका मानिसले खान्छन् । बोका-राँगा दिइ कालीका देवी खुसी पारेमा सन्तानले सुख शान्ति पाउँछन् भन्ने धार्मिक विश्वास छ । हिन्दू धर्मको बलियो पकड भएको यहाँ विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न देवताका मन्दिर छन्, ती हुन् :

१. खापरमान्डौ मन्दिर	५. देवीस्थान मन्दिर
२. दुनिर मन्दिर	६. कालीका मन्दिर
३. तेडिमाडु मन्दिर	७. ढडार मन्दिर
४. माइथान मन्दिर	८. सुर्मा मन्दिर ।

यी माथिका मन्दिरमा विभिन्न समयमा धर्मका आधारमा विभिन्न ठाउँबाट मानिस आई पूजा गर्ने चलन छ ।

बभाडी समाजमा वर्षभरिमा विभिन्न चाडपर्व धुमधामका साथ मनाउने गरिन्छ । यहाँका मानिसहरूले मेलापात, घाँसदाउरा, खेतीपाती, उकालीओराली हिंडुदाहिंडुदै आफ्नो जीवनको भोगाइसँगै आफ्ना रीतिरिवाज र चाडपर्वहरूलाई जोगाइराखेका छन् । यसरी बभाडी समाजमा मनाइने धार्मिक चाडपर्वहरू यसप्रकार छन् :

१. बिसु	६. माघेसङ्क्रान्ति
२. सन्डेडामेला	७. गंगादशहरा
३. दशैं र तिहार	८. महाशिवरात्री
४. देवीस्थान	९. फागुपूर्णिमा
५. बान्नीचौर	१०. श्रीकृष्णजन्माष्टमी

बभाड जिल्लामा मनाइने महत्त्वपूर्ण चाडपर्वको बारेमा यहाँ वर्णन गरिन्छ ।

२.६.१ बिसु

यो चाड वैशाख महिनाको सङ्क्रान्तिका दिन मनाइन्छ । यस दिन यहाँका मानिसहरूनजिकैको कुवा धारा कोही तपोवनमा गइ नुहाउने र नुहाउने क्रममा टाउको काध, घुँडामा फूल र पाती राखि विष गयो फूल चढ्यो भन्ने गर्छन् । यस्तो गरेमा वर्षभरि रोग लाग्दैन भन्ने विश्वास छ । दिनभर घर, आँगन र लुगाकपडाको सरसफाई गरी राम्रो-राम्रो खानेकुरा खाई रमाइलो गर्दछन् । दिनको चार बजेदेखि गाउँका मानिसहरू एक ठाउँमा लट्टी जम्मा गरी १० देखि २० वर्षका केटाकेटीलाई श्याल, बाघ, बाँदर, बिरालो, कुकुर, भालु बनाइ रमाइलो गरी खेल्छन् । रातितिर बभाडी देउडा लगाई रमाइलो गर्दछन्, जस्तै-बभाडी देउडा/दोहोरी :

खेल खेलाइ जा राम देखाईजा बिसुका जात्रामा ।

मेरा भाडी फूल फूल्याको डुली जा मात्रामा ॥

राम - रमाइलो

भाडी - बगैँचा

२.६.२ गंगादशहरा

यो सुदूरपश्चिमकै धार्मिकस्थल भएको महत्त्वपूर्ण जात्रा हो । यो जात्रा प्रत्येक वर्ष जेष्ठ महिनाको अन्तदेखि आषाढको पहिलो हप्ताभित्र दशमीका दिनमा पर्छ । यो जात्रा मनाउन सेती र महाकाली अञ्चलका ९ वटै जिल्लाका मानिस आउने गर्दछन् । नवमीका दिनमा रातभर जात्रा लाग्छ । मानिसहरू दोहोरी देउडा गीत गाई रमाइलो गर्दछन् । त्यस्ता रमाइला गीतमा, जस्तै :

तल बगर आगो लाग्यो माथि लेख घुकायो ।

भ्यागुताले पानी खायो कर्णाली सुकायो ॥

भोलिपल्ट दशमीका दिनमा त्रिवेणी नदीमा गइ नुहाएर पूजाआजा गर्दछन् । कोही गीतापाठ, कोही रुद्री, कथा लगाउँछन् भने कोही श्राद्ध र व्रतबन्धसमेत गर्दछन् । यस्तो कार्य गरेमा भविष्य सप्रिने र सन्तान राम्रा हुन्छन् भन्ने धार्मिक विश्वास पनि छ । त्यसपछि मानिस आ-आफ्ना घरमा फिर्ता हुन्छन् ।

२.६.३ सन्डेडा मेला

यो मेला असोज महिनामा पूर्णिमाका दिनमा लाग्ने गर्दछ । यो मेलामा छान्ना ६ गा.वि.स. र थलारा क्षेत्रका मानिस आई बेलुका ४ बजेदेखि भोलिपल्ट बिहानसम्म धुमधामका साथ खापरदेव (महादेव) को पूजाआजा हुने गर्दछ । यो मेला मनाउन बाजुरा, अछाम र डोटीका मानिस समेत आउँछन् । रातभर चौरमा मानिसहरू जम्मा भइ गाउने बजाउने र रमाइलो गर्ने कार्य गर्दछन् । केटाकेटीका दोहरी गीत पनि चल्छन् । त्यस्ता गीतमा, जस्तै :

केटा : सन्डेडा सुनौली कोल खेल मैना खेल ।
मलाई पनि उडाई लैजा बम्बै जाने रेल ॥

केटी : काली कर्णालीका माछा अन्तका अन्तै छन् ।
चाँदी भल्क्याका जसा बाजका दन्तै छन् ॥

भोलिपल्ट मानिस सबै आ-आफ्ना घरतिर जान्छन् । महादेवलाई यी माथिका कार्य गरेमा शान्ति र राम्रो हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ ।

२.६.४ दशैं र तिहार

हिन्दूहरूको प्रमुख चाड दशैं हो । यो चाड नेपाल अधिराज्यभरि धुमधामका साथ मनाइन्छ । यस चाडको समयमा यहाँका लोग्नेमान्छे र आइमाई मान्छेले नौ दिनसम्म भगवती देवीको पूजा गर्दछन् । अष्टमी र नवमीका दिन देवीको मन्दिरमा गई रांगा-बोकाको बली गर्दछन् । यसैको राति भगवतीको मन्दिरमा ठूलो जात्रासमेत लाग्छ । त्यहाँ नाचगान, देउडा, खेलखेली रमाइलो गर्दछन् । दशमीका दिन टीकाजमरा आफूभन्दा ठूला व्यक्तिबाट लगाई मीठो-मीठो खानेकुरा खान्छन् ।

तिहारको समयमा दाजुभाई दिदीबहिनीहरू बीचमा भेटघाट हुन्छ । यो दिन आफ्नो घरबाट दिदीबहिनी माइतीघर आएर दाजुभाइलाई टीका लगाएर आशिर्वाद दिन्छन् । दाजुभाइले क्षमताअनुसार दक्षिणा दिन्छन् । राम्रो-राम्रो

पकवान बनाएर दाजुभाइलाई खुवाउँछन् । यस तिहारमा भैली वा देउसी तीन दिनसम्म खेली रमाइलो पनि गर्दछन् ।

२.६.५ माघसङ्क्रान्ति

बभाङमा यस पर्वलाई धार्मिक पर्वका रूपमा मनाउँछन् । यो चाड माघ महिनाको १ गते पर्छ । यो दिन बिहानै उठी शरीर नुहाएर नित्य कर्म गरी छोरी-बहिनीहरूलाई दानदक्षिणा गरेमा सुख-शान्ति पाइन्छ भन्ने जनविश्वास रहँदै आएको छ । यस पर्वमा महिलाहरू उपवास रहेर देवीदेवताको पूजाआजा गरी ब्राह्मणलाई दान दक्षिणा गर्दछन् । यस दिन कागलाई दही, बटुक र भात खुवाउँछन् । यस दिनमा यहाँका मानिसहरूले सेल, पुरी, बटुक, दही खान्छन् । सबै मानिसले धारा अथवा नदीका किनारामा दाउरा जलाई आगो ताप्ने चलन रहेको छ । लड्डु बनाएर गाउँमा बाँड्ने काम पनि यसै दिन गरिन्छ । तिलको दाउराको आगो तापेमा धर्म हुन्छ भन्ने जनविश्वासका कारण नुहाएर तिलको दाउराको आगो तापिन्छ ।

२.७ निष्कर्ष

नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चलमा पर्ने बभाङ एक दुर्गम पहाडी जिल्ला हो । नेपालका अन्य पहाडी जिल्लाका जस्तै भौगोलिक बनावट र हावापानी छ । यहाँ हिमाली पहाडी, बेसी प्रदेश हुनुका साथै हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको बसोबास भएको पाइन्छ । यही अनुरूप यहाँ धार्मिक र सांस्कृतिक क्रियाकलाप गरिन्छ । सामाजिक जीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न चाडपर्वहरू स्थानीय परम्परा र सांस्कृतिक मान्यताअनुसार मनाइन्छ । यहाँ बढी धर्ममा विश्वासका कारण देवीदेवताको पूजाआजा गरिन्छ । भौगोलिक विविधता भएकोले प्रशस्त मात्रामा नदीनाला र झरनाहरू छन् ।

परिच्छेद - तीन

नेपाली गाउँखाने कथाको परिचय र वर्गीकरण

३.१ लोकसाहित्य र गाउँखाने कथा

लोकसाहित्य लोक र साहित्य दुईवटा शब्द मिलेर बनेको एक शब्द हो । लोक शब्द 'लोकृ' दर्शने धातुमा 'अ' (धञ्) प्रत्यय भई बनेको बुझिन्छ, जसको अर्थ देखिने दुनियाँ संसार आदि हो । यसअनुसार लोक शब्दद्वारा जनजीवन वा जनसमुदायलाई बुझ्न सकिन्छ । त्यस्तै साहित्य शब्दले पनि लिखित वा अलिखित जुनसुकै जे जस्तै भए पनि भावुक मनुष्य हृदयबाट निःसृत, कोमल तथा निश्छल सरस अभिव्यक्तिलाई बुझाउँछ । तर यहाँ लोक शब्दले गर्दा साहित्य शब्द खासगरी अलिखित मौलिक अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित छ ।^{१०}

लोकसाहित्य भन्नाले लोकले सहजै बुझ्ने सरल र सरस भाषामा भावुक मनुष्यको हृदयबाट निःसृत सुकोमल तथा निश्छल कलात्मक मीठो भाषिक अभिव्यक्ति हो भन्ने बुझिन्छ । लोकसाहित्य समाजबाटै सिर्जित जीवित साहित्य हो । यसले अज्ञात रचनाकारद्वारा समाजका मनोभावनाहरू प्रस्तुत गर्दछ । सामान्य जनजीवनका आँसु, हाँसो, सुख-सुख, समस्या र वेदना, शोषण र अत्याचार आदिलाई लोकसाहित्यले आफ्नो विषय बनाएको हुन्छ । यिनै सुःख, दुःख, अन्याय, शोषण र अत्याचार लोकले बुझ्ने गरी सरल भाषामा कलात्मक पाराले रङ्ग्याएको हुन्छ । लोकसाहित्यले खेतीपाती, घाँसदाउरा, उकालीओराली, रोपाइँजस्ता कार्यहरूमा व्यक्तिको अवसर पाउँछ ।

^{१०} धमराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, (काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४१), पृ. ४ ।

लोकसाहित्य सबैको साभा सम्पत्ति हो । यसले धनी, गरीब, बाहुन, क्षेत्री, वैश्य, कामी, दमाई आदि कसैसित पनि भेदभाव राख्दैन । गाउँसहर, वनजङ्गल, हिमाल, पहाड आदि सबै ठाउँमा अवस्थित समाजमा मौखिक रूपमा यो विद्यमान रहन्छ । अखण्ड मानव समाजको प्रतीक रूपमा देखिने लोकसाहित्य मानव समाजको यथार्थ चित्र हो । विगत जीवनको इतिहास हो । मानव मुटुको स्पन्धनबाट निस्केको अभिव्यक्ति हो । अन्य साहित्यमा लोकसाहित्यमा जस्तै जीवनको यथार्थ चित्रण पाइँदैन । यसमा जीवनको दुःख, सुख, पिर, मर्का आदिलाई निश्छल, निस्कपट र स्वभाविक ढङ्गबाट गरेको हुन्छ । त्यसैले जीवनयात्राको क्रममा पाइने जुनसुकै प्रकारको पनि लोकानुभूति रूप लिँदै जान्छ । मीठो अनि लोभ्याउँदो भाषा र शैलीलाई पक्रेर हृदय छुने बन्दै जनसमाज प्रकट हुन्छ । वास्तवमा यस्तै त्यही अभिव्यक्तिको प्रकारलाई लोकसाहित्यको नाम दिन सकिन्छ ।^{११}

लोकव्यवहारमा लोकहितका निम्ति, लोकभाषामा लोकविचारलाई प्रवाहमय शैलीमा लोकले प्रस्तुत गर्ने साहित्यलाई लोकसाहित्य भनिन्छ । लोकसाहित्य त्यो हो जसका रङ्गढङ्गको व्याख्या र नियन्त्रण तथा बन्धन कुनै पुस्तकले नगरेको होस् र आफ्नापन हाँस्य व्यङ्ग्य शब्द, वाक्य र उक्तिहरूले मुक्त होस् ।^{१२}

लिखित साहित्यका जस्तै लोकसाहित्यका पनि विभिन्न विधा छन्, ती हुन् :

१. लोकगीत	५. गाउँखाने कथा
२. लोकगाथा	६. उखान टुक्का
३. लोककथा	७. विविध
४. लोकनाटक ।	

^{११} ऐजन, पृ. ३ ।

^{१२} चुणमणि बन्धु, लोकसाहित्यको परिचय, (काठमाडौं : एकता बुक्स डिप्टिब्युटर्स प्रा.लि., २०५८), पृ. ११ ।

हाम्रो यस शोधपत्रको मुख्य विषय बभाडी गाउँखाने कथाको अध्ययन भएकोले यहाँ लोकसाहित्यका अन्य विधाको चर्चा नगरी गाउँखाने कथाकै परिचय दिई सैद्धान्तिक आधारमा तिनको वर्गीकरण गर्ने काम भएको छ ।

३.२ गाउँखाने कथाको परिचय

गाउँखाने कथा समाजबाटै सिर्जित एउटा रोचक विषय हो । जीवनमा सुख-दुखका क्षणमा आफ्नो इच्छापूर्ति तथा मनोरञ्जन गर्न यिनै कथाहरूको सहारा लिइन्छ । परिश्रम गर्ने मानिसहरूआफ्नो दैनिक कार्य समाप्त गरेर थकित भएको अवस्थामा, फुर्सदको बेला बसिवियाँलो गर्दा रमाइला कुराकानी गरेर मनोरञ्जन गर्दछन् । साँझपख घरका अगेनो तथा चौरमा मानिसहरू जम्मा भएर हस्सी-रमाइलोका साथ कुराकानी मै अड्का हाल्ने र फुकाउने चलन मानवसमाजमा प्राचीन कालदेखि हुँदै आएको छ । यसमा कुरा बढ्याएर हुन्छ की मर्काएर, घुमाएर हुन्छ की टेढाएर जसरी भए पनि मानिसलाई रनभूल्ल पार्ने काम हुन्छ । यही घुमाइफिराई बौद्धिक कसरत गरी गाउँखाने कथाको रचना भई त्यो लोक जनजीवनमा जीवित रहेको छ ।

गाउँखाने कथामा यसको नामअनुसार कथा पाइँदैन । कथाको अत्यन्त सुक्ष्म बिन्दु वा पातलो सङ्केतमात्र यहाँ पाइन्छ । यो संगीतमय र मनमोहक पनि हुँदैन । यसमा बौद्धिक कसरत बढी हुन्छ । वक्ताले श्रोतालाई प्रश्न गरी उत्तरको आशा राख्दछन् । उत्तर दिन नसकेमा केही चिज/वस्तु दिन्छन् अनि उत्तर बताई दिन्छन् ।^{१३}

गाउँखाने कथा विभिन्न भाषामा वा भाषिकामा विभिन्न नामले पुकारिएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा यसलाई प्रसङ्गस अड्का हाल्नु, भ्याग थाप्नु भनिन्छ । नेपालको सुदूरपश्चिमका कर्णाली र महाकाली अञ्चलतिर, साइतर वा सातर भनिन्छ । जुम्लातिर यसलाई कचौरा भनिन्छ । बभाडीतिर

^{१३} कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली उखान र गाउँखाने कथा**, (काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०३९), पृ. १७४ ।

गाउँखाने कथालाई राउन्यावात वा वातहाल्लु भन्ने गरिन्छ । भाषाको क्षेत्रमा पनि विभिन्न नामले पुकारिएको छ । संस्कृत भाषामा प्रहेलिका, जापानी भाषामा नाजो नाजो भनिन्छ, र अवधि भाषामा बुभौअल भनिन्छ ।^{१४}

३.३ गाउँखाने कथाको परिभाषा

गाउँखाने कथा लोकजीवनको शोभा हो । सबैको साझा सम्पत्ति हो । यो अलिखित परम्परामा आधारित भएर पनि रूखको जराजस्तै युगानुसार पलाइरहेको छ । गाउँखाने कथा लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । यसलाई विभिन्न विद्वान्ले विभिन्न किसिमबाट परिभाषित गरेका छन् ।

भारतीय विद्वान् डा. कुन्दनलाल उप्रेती “यसमा मानिसको चित्रण र विश्लेषण छिपेको हुन्छ” भन्दछन् भने अर्का विद्वान् डा. सत्येन्द्रले “पहेली यथार्थमा कुनै वस्तुको वर्णन हो । त्यस वर्णनमा अप्रकृतद्वारा प्रकृतिको सङ्गत हुन्छ” भनेका छन् ।^{१५} यस सम्बन्धमा सरोजनी रोहतगीको भनाई चाहिँ यस्तो छ-“गाउँखाने कथा विशेष कला हो, जसद्वारा बौद्धिक स्वरूप चम्कन्छ, र त्यसमा एक प्रकारको तिव्रता आउँछ । यो सोद्देश्य रचना हो । त्यसको सम्बन्ध बुद्धिको समाहार शक्तिसँग छ ।” नेपाली भाषा र भाषिकामा गाउँखाने कथा थोरै सङ्कलित भए तापनि यसको व्याख्या र परिभाषा गरिएको त्यति पाइन्न । भाषाशास्त्री महानन्द सापकोटाले यसलाई अङ्को लाउने वा जान्ने कथा भनी अर्थ्याएका छन् ।

नेपाली लोकसाहित्यका सङ्कलन सत्यमोहन जोशीले गाउँखाने कथाका बारेमा भनेका छन्- “यसमा गाउँघरे मानिसको हृदयको उद्गारमा तिखारिएको बुद्धिको देन पनि देखापर्दछ । जुन मामुली भए पनि अर्थपूर्ण हुन्छ, र समस्या पूर्तिको रूपमा प्रश्न बनेर सबैका सामुन्ने खडा हुन्छ ।”^{१६}

^{१४} सरोजनी रोहतगी, **अवधीका लोकसाहित्य**, (दिल्ली : नेशनल पब्लिसिङ हाउस, सन् १९७१), पृ. १०३-१०५ ।

^{१५} कुन्दनलाल उप्रेती, **लोकसाहित्यको प्रतिमान**, (अलिगढ : ?, २०३४), पृ. १४१ ।

^{१६} सत्यमोहन जोशी, **हाम्रो लोक संस्कृति**, (काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, २०३४), पृ. १६ ।

३.४ गाउँखाने कथाको उत्पत्ति र विकास

गाउँखाने कथाको उत्पत्ति कसरी भयो भन्नेबारेमा के भन्न सकिन्छ भने मानवले आफ्नो जीवन यात्राको क्रममा बटुलेका तितामीठा अनुभव लोकजीवनका सुख-दुःख र आँसु-हाँसोबाट गाउँखाने कथाको जन्म भएको हो । गाउँघरमा साँझपख दिनभरिको परिश्रमबाट थकित भई बसिवियाँलो गर्दा एक आपसमा हाँसी रमाइलोका साथ एकले अर्कालाई अड्का हाल्ने र फुकाउने प्रचलन पाइन्छ । गाउँखाने कथाको रचना गाउँघरकै आँगन, पिँढी, मभेरी, अगेनोको डिल, खेत खोलो आदिमा बसेर भएको हो । मान्छेले आफ्नो अनुभव बटुल्न वा सञ्चालन गर्न थालेपछि गाउँखाने कथाको प्रचलन भएको अनुभव हुन्छ ।

गाउँखाने कथाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा विद्वान्हरूको आ-आफ्नै मत रहेको छ । संस्कृत भाषाका आचार्यहरूले गाउँखाने कथाको उद्भवश्रोत रागात्मक पक्ष हो भनेका छन् । किनकी श्रृङ्गार हास्यरसको मूलमा रागात्मक भावना लुकीछिपि बसेको पाइन्छ ।^{१७} अर्का विद्वान् फ्रेजरको गाउँखाने कथाको उत्पत्तिका सम्बन्धमा यस्तो अनुभव छ- “जव कुनै कारणले वक्तालाई कुनै कुरा स्पष्ट रूपमा असजिलो पऱ्यो होला यसको उदय पनि त्यसै समयमा भयो होला ।”^{१८}

गाउँखाने कथाको परम्परा निकै पुरानो देखिन्छ । विद्वान्ले यसको सत्ता अपौरुषेय वेदमा थियो भन्ने देखाएका छन् । राम नरेश त्रिपाठीले ऋग्वेदलाई गाउँखाने कथाको वेद भनेका छन् ।

डा. सत्यन्द्रले पनि गाउँखाने कथालाई अश्वमेघ यज्ञको अनुष्ठानको रूमा स्वीकारेका छन् । संस्कृत भाषामा गाउँखाने कथालाई प्रहेलीका भनिन्छ । त्यसताक यस प्रहेलिकालाई ब्रह्मोदय भनिन्थ्यो । अश्वको बली हुनुभन्दा पूर्व

^{१७} थापा र सुवेदी, पद टिप्पणी संख्या १, पृ. ४४१ ।

^{१८} पराजुली, पाद टिप्पणी संख्या ४, पृ. १७८ ।

होतु तथा ब्राह्मण ब्रह्मदय सोधने वा बुझाउने गर्दथे । संस्कृतमा यो २ श्रेणीमा विभाजित गरिएको छ । अन्तर्लापिका र बर्हिलापिका । तिनमा कुनैमा प्रश्न गरी उत्तर पाइन्छ भने कुनैमा श्लोकद्वारा प्रश्न भित्रै उत्तर दिइन्छ । प्रश्नभित्रैबाट उत्तर निकालिनेलाई अन्तर्लापिका र बाहिरबाट उत्तर खोज्नु पर्नेलाई बर्हिलापिका भनिन्छ । वेदमा केही ऋचामा यो रूप प्राप्त हुन्छ र विद्वान्हरूले यसलाई पहेली मानेका छन् । यसरी गाउँखाने कथाको आदिम स्वरूप वेदमा भेटिन्छ भने विद्वान्हरूको भनाइ छ । यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने गाउँखाने कथाको उत्पत्ति र प्रचलन वेदबाट भएको हो भनी मान्न सकिन्छ ।

३.५ गाउँखाने कथाको विशेषता

नेपाली लोकसाहित्यका क्षेत्रमा गाउँखाने कथा रमाइलो विषय भएकोले लोकजीवनले यसलाई मनोरञ्जनको साधन बनाएको छ । अहिलेको तनावयुक्त वातावरणमा गाउँखाने कथाले अलौकिक आनन्द प्राप्त गर्दछ । यस कथामा आफ्नै प्रकारको चोखोपन र मिठास पाइने भएकाले यसलाई केटाकेटीदेखि बूढाबुढीसम्म सबैले मनपराएको हुन्छ । कुनै वस्तुलाई सङ्केत गरी कुशलतापूर्वक ट्वाक्क उत्तर मिल्नु यसको निजी विशेषता हो । यसले बुद्धि तिव्र पार्नुका साथै हाजिरीजवाफ प्रतियोगिताका निम्ती चनाखो र पोख्त बनाउँछ ।

गाउँखाने कथाले जीवनका विभिन्न पक्षमा गुण र रहरलाई खोतल्दै लोकजनजीवनलाई रसमय बनाई मनोरञ्जन प्रदान गराउँछ । गाउँखाने कथा लोकजीवनको आफ्नै प्रिय वस्तु हो र यसले नेपाली लोकजीवनमा आफ्नै किसिमको ठाउँ लिइएको छ ।

नेपाली गाउँखाने कथाका विशेषतालाई निम्नलिखित बुँदाद्वारा चिनाउन सकिन्छ :^{१९}

१. मनोरञ्जन
२. खिरिलोपन

^{१९} ऐजन, पृ. १९१ ।

३. बौद्धिकता ३. प्रतिकात्मकता

३.५.१ मनोरञ्जन

गाउँखाने कथाले दिनभरिको परिश्रमबाट थकित भएका मान्छेलाई कलात्मक पाराले आनन्द प्राप्त गराउने हुनाले मनोरञ्जन गाउँखाने कथाको प्रमुख विशेषता हो । एउटाले अर्कालाई प्रश्न गर्दा अर्काले उत्तर दिएमा उसले आफूलाई नौलो अनुभव भएको ठानी आनन्दित हुन्छ । गाउँखाने कथा घुमाउरो पाराले भनी श्रोतालाई अड्काउँदा उत्तर श्रोताले दिन नसकेमा अझ फेरि व्यङ्ग्य गरिंदा यो अझै मनोरञ्जक हुन्छ, जस्तै- बिहानै उठी छोरीलाई ढोकदिने । (गाग्रो र लोटा) । लयात्मक पारामा गाउँखाने कथा भन्दा अझै आनन्द आउँछ ।

३.५.२ खिरिलोपन

गाउँखाने कथाको यो अर्को विशेषता हो । गाउँखाने कथा एकै बसाइँमा धेरै पढ्न र सुन्न सकिन्छ । यिनी साना आकारका भएर पनि परिपुष्ट र खँदिला हुन्छन् । वस्तुपरक प्रश्नजस्ता हुने हुनाले यसमा बढी बुद्धि खियाउनु पर्छ । अनुप्रासको छटा र लयात्मकता पाइँने भएकाले गाउँखाने कथा अझ मीठो र छरितो हुन्छ । एकै शब्दमा उत्तरको चाहाना राख्नु यसको निजी विशेषता हो, जस्तै- सुरिलो रूखमा खिरिलो पात, आए जन्ती खातैखात (केरा) ।

३.५.३ बौद्धिकता

मानव बौद्धिक प्राणी हो । आफ्नो समय व्यतित गर्नाका निम्ति मनोरञ्जनका अन्य साधन उपलब्ध नभए एक व्यक्तिले अर्कोको बुद्धि परीक्षण गर्ने काम यिनै गाउँखाने कथाको माध्यमबाट गरिन्छ । हाजिरीजवाफमा जस्तै गाउँखाने कथामा उत्तर पाउने आसा राखिन्छ । गाउँखाने कथा रहस्यात्मक हुन्छ । यिनका रहस्य खोतल्ना बौद्धिकता तिखार्नु पर्ने हुन्छ । यसबाट व्यक्तिको

सोच्ने र विचार गर्ने शक्तिमा तिब्रता आउँछ, जस्तै- तीन मान्छे उनन्तीस आँखा (ब्रह्मा, शुक्राचार्य र रावण) ।

३.५.४ प्रतिकात्मकता

गाउँखाने कथाको मूल आधार प्रस्तुतबाट अप्रस्तुततर्फको सङ्केत हो । यसमा कथालाई घुमाइफिराई भन्ने हुनाले सोभो उत्तर हुँदैन । गाउँखाने कथाको उत्तर दिनका निम्ति बुद्धि तिखार्नु पर्ने हुन्छ । अनुमानित उत्तरका भरमा नरहेर प्रतिकात्मक उत्तर उम्याउनु यसको विशेषता हो । प्रकृतिका र मानवका विभिन्न पक्षहरू र हामीले जीवनमा भोगेका, देखेका र सुनेका कुराहरूलाई यसले प्रतीकको माध्यमबाट नै अभिव्यक्त गरिन्छ । यसरी लोकजीवनले अनुभव गरेका प्रत्येक वस्तुलाई प्रतीकको माध्यमबाट व्यक्त गर्नु गाउँखाने कथाको निजी विशेषता रहेको छ, जस्तै- सानो-सानो दह सिन्का परे नसह (आँखा) ।

३.६ गाउँखाने कथाको वर्गीकरण

नेपाली लोकसाहित्यमा गाउँखाने कथा अमूल्य ज्ञानको ढुकुटी हो । यो एउटा लोकजीवनलाई मनोरञ्जन तथा बौद्धिक खुराक दिने साधन हो । प्राचीनकालदेखि मौलाउँदै आएको गाउँखाने कथाले जीवनका तथा प्रकृतिका विभिन्न पक्षलाई आत्मसात गरेको छ । गाउँखाने कथाद्वारा मानवको रहन-सहन, रीतिस्थिति, मूल्यमान्यता आदर्श र त्यहाँको प्राकृतिक अवस्था एवम् वातावरणको अध्ययन गर्न सकिन्छ । गाउँखाने कथामा शब्दको चमत्कार र भावको गहनता पाइन्छ । यही भावको गहनता र शब्द चमत्कारले गर्दा गाउँखाने कथाको उत्तर दिन कठीनाई हुन्छ ।

गाउँखाने कथालाई रूपात्मक र विषयात्मक गरी २ भागका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । रूपात्मक वर्गीकरण वनोटका दृष्टिले हुनसक्छ । त्यसअनुसार गाउँखाने कथाको अध्ययन शब्द संयोजन, रूप, लय, अनुप्रास

आदि भाषिक आधारमा गर्ने प्रयत्न गरिन्छ । विषयवस्तुका आधारमा गरिने वर्गीकरणले भने सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक, धार्मिक आदि विषयलाई केन्द्रविन्दु बनाइन्छ र यसै आधारमा यसलाई हेरिन्छ ।^{२०}

३.७ नेपाली गाउँखाने कथाको वर्गीकरणका केही आधार

गाउँखाने कथाको वर्गीकरणको मुख्य आधार यसका रूप र विषय हुन् । यसको रूपात्मक वर्गीकरण संचरनात्मक दृष्टिले गरिन्छ । यसमा विशेष त गाउँखाने कथाका निर्माणतत्त्वमा पाइने गद्यात्मक वा लयात्मक शब्दको संयोजन अनुप्रासको छटा, शिल्पगत कौशल आदिलाई आधार बनाइन्छ ।^{२१} धेरैजसो गाउँखाने कथाहरूमा लय तथा शब्दको संयोजन बढी रमाइलो सित भएको हुन्छ । गाउँखाने कथाले यिनै विभिन्न माध्यमबाट आफ्नै स्वरूप लिन्छ र प्रस्तुतद्वारा अप्रस्तुत उत्तरको अपेक्षा गर्छ ।

गाउँखाने कथाले पूर्ण वाक्य वा वाक्यांश वा पदावलीको रूप लिएका हुन्छन् । यस्तै साधारण रूपका र लय वा अनुप्रासयुक्त हुनाका साथै गीतिरूप लिएका विशिष्ट गाउँखाने कथा पनि पाइन्छन् । प्रश्नमूलक हुनु यसको स्वभाव नै हो ।

यसरी हेर्दा गाउँखाने कथाका संरचनात्मक रूपमा आधारित वर्ग निम्नलिखित किसिमका देखापर्दछन् :^{२२}

१. वाक्यात्मक गाउँखाने कथा

टाउकोमा छ ज्वाला पुच्छरमा छ आहारा (दियो) ।

२. पदावलीमा आधारित गाउँखाने कथा

^{२०} ऐजन, पृ. १९४ ।

^{२१} ऐजन, पृ. १९५ ।

^{२२} ऐजन ।

जोइपोइको एउटै आँखा (ढोका)

३. अनुप्रासयुक्त गाउँखाने कथा

अड्काम पड्काम तेराबाबुको टुपी पड्काम (जुंगा)

४. लयात्मक गाउँखाने कथा

अलङ्गी रानी पलङ्मा सुत्छे, सुर्जेलाई देख्दा लुपुक्क लुक्छे (शीत)

५. उपमानमूलक गाउँखाने कथा

आँखाजस्तो छ, आँखा होइन, पंखा जस्तो छ, पंखा होइन (मयूरको प्वाँख)

५. प्रश्नात्मक गाउँखाने कथा

भन्दाखेरी छ, मात्रै गन्न लागे सात

पढ्दा लेख्दा काम लाग्ने के हो त्यसको जात (छ, अक्षर)

३.८ नेपाली गाउँखाने कथाको विषयगत वर्गीकरण

नेपाली लोकसाहित्यको अभिन्न अङ्ग गाउँखाने कथा हो । यसमा बौद्धिकता, तार्किकता र मनोरञ्जन जस्ता विशेषता पाइन्छन् । कुनै पनि अभिव्यक्तिको मूल प्राप्त विषयमा नै गएर टुङ्गिने भएकाले गाउँखाने कथाको वर्गीकरण पनि विषय कै आधारमा गर्नु बढी वाञ्छनीय देखिन्छ ।

गाउँखाने कथालाई समेट्ने खास विशेष त वर्गीकरणले गर्दछ । कुनै एउटा कुरालाई सङ्केत गर्न विभिन्न प्रकारका गाउँखाने कथा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । तिनको उत्तर जे भए पनि कथनठाँचा फरक-फरक हुन जान्छन् । यस

कारणले गाउँखाने कथाको ढुकुटीमा वृद्धि हुन्छ । उदाहरणका लागि तारालाई जनाउन आउने गाउँखाने कथाका विभिन्न रूप यी हुन् ।^{२३}

१. अरूबेला देखिने सूर्य आए नदेखिने ।
२. कालाकाला पिका माथि जन्तीवसेका भोलिपल्ट हेर्दाखेरी उठी गएका ।
३. गहिरो पोखरीमा सुनका माछा ।
४. ठूलो गराको कपास टिप्न नसकिने ।
५. ठूलो चौरमा कनिका छरेका ।
६. ठूलो थालमा विस्कनु सुकाएको ।
७. थालभरि अक्षता गनिसक्नु बेपत्ता ।
८. निलो दहमा सेतो फूल ।
९. मैदानभरि कनिका छरेका ।
१०. थालभरिका तितौरा खाई नसक्नु ।

गाउँखाने कथाको क्षेत्र व्यापक भएकोले यसको प्रस्तुतिका लागि थुप्रै विषयवस्तु छन् तापनि खास-खास पक्षका आधारमा यसको वर्गीकरण निम्नलिखित आठ भागमा गर्न सकिन्छ :

१. घरेलु जीवनसम्बन्धी	२. शरीरसम्बन्धी
३. प्रकृति-गतसम्बन्धी	४. कृषि-व्यवसायसम्बन्धी
५. सामाजिक विषयसम्बन्धी	६. आर्थिक विषयसम्बन्धी
७. संस्कृति विषयसम्बन्धी	८. विविध विषयसम्बन्धी

३.८.१ घरेलु जीवनसम्बन्धी

घरेलु जीवनसम्बन्धी थुप्रै प्रकारका नेपाली गाउँखाने कथाहरू भेट्टाइन्छन् । दैनिक व्यवहारमा प्रयोग हुने र आवश्यक पर्ने साना-ठूला वस्तुदेखि विभिन्न

^{२३} ऐजन, पृ. १९८ ।

खानेकुरा तथा खेलौनासम्मका सबै गाउँखाने कथालाई यसैमा समेट्न सकिन्छ । यसरी घर, भ्याल, ढोका, खाट, लुगा, पञ्जा, काइयो, आगो, बत्ती, सियो, छाता, पन्यू, गाग्रो, लोहटा, कलस, बाकस आदिका गाउँखाने कथा बनेका देखिन्छन्, जस्तै :

१. एकमुठी खर घुमाउने घर (छाता) ।
२. बिहानै उठेर ढुङ्ग्रामा हात (लुगा लगाएको) ।
३. हाम्रो घरकी सानी नानी रनबन डुल्ने बानी (काइँयो) ।

३.८.२ शरीरसम्बन्धी

धेरैजसो नेपाली गाउँखाने कथा अङ्गप्रत्यङ्ग, इन्द्रियहरू-तथा शारीरिक क्रियाशील सम्बन्धित छन् । त्यस्ता शरीरसम्बन्धी गाउँखाने कथामा आँखा, नाक, मुख, जिब्रो, दाँत, ओठ, हात, गोडा, औला, नड आदिका गाउँखाने कथा बढी प्रचलित छन्, जस्तै :

१. चिचिमाथिको पापा (नड) ।
२. दुईतिर खोल्सो माभ्रमा डाँडो (नाक) ।
३. त भन्दा नछोइने म भन्दा छोइने (ओठ)

३.८.३ प्रकृति-जगत्सम्बन्धी

प्रकृति जगत् र लोकजीवन एक-आपसमा आन्योन्याश्रित छन् । लोकजीवनका सुख-दुखको साथी प्रकृति नै हो । प्रकृतिबिना मान्छे बाँच्न सक्दैन । यसैभिन्न धर्ती, आकाश, घाम, जून, तारा, हिमाल, फलफूल र कन्दमूल आदि पर्दछन् ।

नेपाली गाउँखाने कथा विभिन्न जीवजन्तु तथा पशुपन्छीसम्बन्धी लेखिएका पाइन्छन् । तिनमा विशेष गरी गाई, गोरु, हात्ती, घोडा तथा कोइली, मयुर, कुखुरा आदिका गाउँखाने कथा भेटिन्छन् । फलफूलसम्बन्धी गाउँखाने कथामा चाहिँ अमला, अम्बा, ऐसेलु, दारिम, भुइँकटहर आदि पर्दछन्, जस्तै :

१. ताउलो पाक्छ, चामल पाक्दैन (अम्बा) ।
२. कुद्न सक्छ, हिंङ्न सक्दैन (खोलो) ।
३. सुरिलो रूखमा सिन्का जत्रा पात (सल्लोको रूख) ।

३.८.४ कृषि-व्यवसायसम्बन्धी

नेपाल कृषिप्रधान देश हो । कृषिमा साधानसम्बन्धी र खेतवारी तथा उब्जनीसम्बन्धी कथा अझ बेसी पाइन्छन् । खासगरेर उब्जनीसम्बन्धी धान, मकै, गहुँ, तिल, खुर्सानी; साधनमा हलो, कोदालो, डोको, नाम्लो आदि विषयका गाउँखाने कथा प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन्, जस्तै :

१. बाहिर सुन भित्र चाँदी (केरा) ।
१. फेदकाटे मर्ने, टुप्पोकाटे सार्ने (ऊखु) ।
३. सर्र फुकुटी भिकेपछि सुकुटी (जाल) ।

३.८.५ सामाजिक विषयसम्बन्धी

मानव र समाजको एकआपसमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । मान्छे सामाजिक बौद्धिक प्राणी भएकोले समाजबिना बाँच्न सक्दैन भने मानवबिना समाजको पनि कल्पना गर्न सकिदैन । मानवले समाजका यावत् क्रियाकलाप तथा व्यावहारिक पक्षलाई अपनाउनै जानु पर्छ । यिनै मूल्य, मान्यता, आदर्श तथा विभिन्न सामाजिक क्रियाकलाप तथा व्यावहारिक पक्षलाई गाउँखाने कथाले राम्रोसित चिनाएको हुन्छ । नेपाली गाउँखाने कथाले लोकजीवनलाई नीतिचेतना सिकाएको हुन्छ । यसैगरी नेपाली जनमानसमा व्याप्त दुःख, पीरव्यथा तथा घरेलु वस्तुदेखि सामाजिक जीवनसम्मका सन्दर्भलाई प्रतिकात्मक ढङ्गले अभिव्यक्ति गरेको पाइन्छ, जस्तै :

१. वल्ला घरको नरे पल्ला घर सरे (आग्लो लाएको) ।
२. आउँछ जान्छ, पर्खदैन, कसैसँग पनि थर्कदैन (समय)
३. बाहिर बोक्रो भित्र खोक्रो (भकण्डो) ।

३.८.६ आर्थिक विषयसम्बन्धी

नेपाल एउटा गरिब देश हो । नेपालीहरू पैसाको अभावले पीडित छन् । पैसा आर्जन गर्नका निम्ति नेपालीहरूले घामपानी हुरीबतास सहनु पर्छ । ग्रामीण नेपाली नारीहरूले डोकोनाम्लो, घाँसदाउरा अन्य भारी नबोकी सुखै छैन । यिनै नेपाली लोकजीवनका विभिन्न दैनिक क्रियाकलापहरूलाई गाउँखाने कथाले प्रतीकात्मक ढङ्गबाट चिनाएको छ । ग्रामीण क्षेत्रमा नारीले गरेको परिश्रमलाई यी कथाद्वारा देख्न सकिन्छ । धनले मान्छेलाई बोलाउँछ । घनको पखेटा हुन्छ भन्ने उखान छन् । यही घनलाई गाउँखाने कथाको माध्यमबाट बुझ्न सकिन्छ, जस्तै :

१. मूलाका चाना मोतिका दाना यो घर नभएर अर्काकहाँ जाना (पैसा) ।
२. भनपर जान्छे भन आँखा तर्छे (डोको) ।

३.८.७ संस्कृति विषयसम्बन्धी

संस्कृति भनेको परम्परागत मूल्य, मान्यता र आदर्शलाई यथावत् रूपमा अपनाउनु हो । समाजमा व्यक्तिले रहेर आफ्नो संस्कृतिलाई नमान्नु असामाजिक हुनु हो । मानिसले आफ्ना सुख-दुःखका अनेक क्षणमा एकछिन बसिबियाँलो गर्दा मनोरञ्जन गर्दछन् भने वर्ष दिनपछि आउने चाडपर्वहरू चुपचाप रहेर बस्न सक्दैनन् । फाल्गुणमा होली खेल्दै नाँचै पर्छ । दशैंको बेला दिदीबहिनीबाट टिका लगाई सिमलको रूख वा वरको रूखमा पिड खेल्नै पर्छ, मादल घन्काउनु पर्छ । चाडपर्वमा एकछाक खान नपुग्नेले पनि ऋण लिई लुगा किनेर लगाउनै पर्छ । यी विभिन्न कुरा मान्छेले प्राप्त गरेपछि आनन्दित भई आफ्नो जीवनमा रस आएको अनुभूति गर्दछन्, जस्तै :

१. अचम्मकी रानी आगोमा परी, पुच्छरले पानी खाँदै ऐया-ऐया गरी (दियो) ।
२. बाहिर बोक्रो भित्र खोक्रो गालामा छ लाली त्यो गालामा थप्पड दिंदा बज्छ मीठो ताली (मादल) ।

३.८.८ विविध विषयसम्बन्धी

माथिका विभाजनअन्तर्गत नपरेका गाउँखाने कथाहरू यस विविध विषयअन्तर्गत पर्दछन् । यी बचेका विविध गाउँखाने कथालाई यसैभिन्न गाभिएको छ । खेलवाड, गानबजान, हातहतियार आदि गाउँखाने कथालाई विविधभिन्न समेटिन्छ, जस्तै :

खेलवाडसम्बन्धी

आइबूढी मर्चीदै गई बूढी थच्चिदै (पिड) ।

गानबजानसम्बन्धी

पुतली चरी गीत गाउँदै भरि (सनाई)

हात हतियारसम्बन्धी

आफू मुढो डाँको बडो (बन्दुक) ।

३.९ निष्कर्ष

गाउँखाने कथा लोकसाहित्यको एउटा विधा हो । यो मौखिक परम्परामा जीवित रहेको भावकु मनुष्यको हृदयबाट निःसृत अभिव्यक्ति हो । यसको वर्गीकरण, रूपपक्ष र विषयका आधारमा गर्न सकिन्छ । रूपपक्षका दृष्टिले गाउँखाने कथा वाक्यात्मक, अनुप्रासात्मक, लयात्मक, उपमानमूलक र प्रश्नमूलक जस्ता विभिन्न वर्गमा वर्गीकृत हुनसक्छ भने विषयका दृष्टिले घरेलु जीवनसम्बन्धी, प्रकृति-जगत्सम्बन्धी, कृषि-व्यवसायसम्बन्धी, शरीर, सामाजिक, संस्कृतिसम्बन्धी, आर्थिक र विविध विषयसम्बन्धी जस्ता विभिन्न वर्गमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ ।

परिच्छेद - चार

बभाडी गाउँखाने कथाको परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण

४.१ बभाडी गाउँखाने कथाको परिचय

गाउँखाने कथा निश्चित परिवेशमा जन्मिएको र आफ्नै सेरोफेरोमा प्रयोग भई हुर्केको हुन्छ । मानिसले अनुभूति र कल्पनाका सुनौला पङ्ख फट्फटाउँदै लोक जीन्दगीमा गाउँछन्, नाँच्छन्, खेल्छन् र रमाइलो गर्दछन् । गाउँखाने कथा भनेको यसैको रमाइलो रूप हो । गाउँखाने कथामा लोकका रमाइला उद्गार रहेका हुन्छन् । जसले मानिसलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ । बभाड लोकसंस्कृतिको धनी भएकोले यस क्षेत्रका लोकसाहित्यका भाका र सुस्केरा औधि राम्रा र चाख लाग्दा छन् । यहाँका मानिसहरू यी लोकभाका र सुस्केराहरूलाई अत्यन्त रुचिका साथमा सुसेल्छन् । आफ्नै मनका सुख-दुःख, पिर-मर्का, व्यथा-वेदना र छट्पटिलाई बिर्साउन यस्तै अनेक प्रकारका लोकसाहित्यिक भाकाहरू गुन्जाउँछन् । यहाँको सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता तथा जनजीवनको वस्तुस्थितिलाई चिनाउनमा लोकसाहित्यले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

बभाडी समाजमा गाउँखाने कथाको महत्त्वपूर्ण स्थान छ । गाउँखाने कथाले लोकजीवनलाई रसमय बनाउने काम गरेको छ । यहाँ सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक दृष्टिले यसको महत्त्व छ । गाउँखाने कथा लोकजीवनको अङ्ग हुनुको साथै मनोरञ्जनको साधन पनि हो । यो बभाडी लोकसाहित्यको शोभा हो । यस जिल्लामा प्रचलित गाउँखाने कथाहरू लोकसाहित्यका अमूल्य ढुकुटी हुन् । यहाँका मानिसहरू गाउँखाने कथा सुनेर आनन्दित हुन्छन् । गाउँखाने कथाको महत्त्व वक्ता र श्रोताका बीचमा रहने गर्दछ । वक्ता र श्रोता

नभएमा यसको प्रयोजन हुँदैन । गाउँखाने कथाहरू खासगरी मनोरञ्जन प्राप्तिका लागि भन्ने र सुन्ने गरिन्छ ।

गाउँखाने कथाभन्दा र सुन्दा मानिसलाई आनन्द र मनोरञ्जनमात्र नभई आफ्ना पिर-मर्का, बेदना बिसिन्छन् । बभाडी समाजमा गाउँखाने कथाले उपदेश दिई मार्ग निर्देशन गर्ने काम गरेको छ । यहाँ खासगरी यी गाउँखाने कथालाई बूढाबुढीले स-साना केटाकेटीको बुद्धि परीक्षणका लागि सोध्ने गरेको पाइन्छ । उमेर मिलेका युवा-युवतिबीचमा पनि यो ज्यादै लोकप्रिय भएको छ । यहाँ विभिन्न समुदायमा फुर्सदको बेलामा समय बिताउन, मनोरञ्जन गर्नाका लागि किस्सा भनेर बौद्धिक कसरत गर्ने, प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट बुद्धिको परीक्षण गर्ने र व्यक्तित्व परीक्षण गर्ने जस्ता कार्यहरू परम्परादेखि हालसम्म चल्दै आएका छन् । यसरी नै यहाँका गाउँखाने कथाको विकास भएको छ ।

बभाडी समाजमा गाउँखाने कथालाई राउन्त्या बात अथवा बातहाल्नु भन्ने गर्दछन् । यहाँका धेरैजसो मानिसहरू कृषिमा आधारित छन् । मुख्य पेसा कृषि हुनाले दिनभर खेतिपातीको काम गर्ने, घाँस, दाउरा, गोठालो लाग्ने र मेलापात गर्ने आदि जस्ता कार्य गर्नाले थकित भएका हुन्छन् । बेलुकापख धेरैजसो मानिस एक ठाउँमा जम्मा भई आराम गर्ने र एकजना मानिसले गाउँखाने कथा भन्ने र अरू सबै मानिसले राम्रोसँग सुन्ने गर्छन् । यतिबेला गाउँखाने कथा भन्ने मानिस जोडसँग बोल्छ । केटाकेटी र अन्य मानिसहरू चाख मानि-मानि सुन्ने गर्छन् । गाउँखाने कथा यस्ता प्रकारका भन्ने गर्दछन् :

नान्नानी मुलाईका पेट भरी लाउन क्या हो ?

खुसानी (खुर्सानी)

तीन भाइको एउटै पगडी ।

अदान (ओदान)

नान्नानी मुलाईका हातभरी चुणीं क्या हो ?

कुच्ची/भांडु (कुच्चो)

यस्ता प्रकारका गाउँखाने कथा भन्दै त्यहाँ बसेका मानिसहरूबाट टाउको हल्लाउँदै उत्तर माग्छन् । उत्तर दिने मानिसहरू सोचेर उत्तर दिने

कार्यमा वेस्त हुन्छन् । यदि उत्तर नदिएमा वा दिन नसकेमा राम्रो गाउँ, राम्रो सहर, राम्रो देश र राम्रो चिजवस्तुहरू सबै प्रश्न सोध्ने व्यक्तिलाई दिनु पर्छ र उत्तर दिन नसकेले नराम्रो गाउँ, नराम्रो सहर, नराम्रो देश र नराम्रो चिजवस्तुहरू सबै आफूले लिनु पर्छ । अनि प्रश्न सोध्नेले सजिलैसँग उत्तर दिन्छ । यसरी कथा भन्दै अर्थ फुकाउँदै जाने चलन रहेको छ । यसबेला मानिसहरू आनन्दित भई रमाइलो मान्दै अगाडि बढ्दै जान्छन् ।

यसरी अन्तमा प्रश्न सोध्नेको सबै उत्तर दिएमा प्रश्न सोध्नेको हार र उत्तर नदिएमा प्रश्न सोध्नेको जीत भएको घोषणा गरिन्छ । यस्ता कार्यहरू बढीजसो हिउँदका महिनामा गर्ने गरिन्छ । यतिबेला रात पनि लामा हुन्छन् । विपन्न वर्गका मानिससँग लुगाकपडाको पनि कमी हुन्छ । आगो सेक्दै गफ गर्दै रात काट्दछन् । यसरी यी गाउँखाने कथाहरू एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण भई हालसम्म पनि यो कार्य कायम नै रहेको छ ।

यहाँ यी गाउँखाने कथाले मनोरञ्जन दिनुका साथै मानिसले केही समयका लागि दुःख-कष्ट, पिर-मर्का, रिस-ईश्या जस्ता कार्य विर्साइ दिइएको छ । गाउँखाने कथा गाउँकै मानिससँग बसेर भन्नु पर्ने भएकोले भै-भगडा भएका मानिसमा पनि मेलमिलापको वातावरण सिर्जना भएको छ । यी गाउँखाने कथाले बौद्धिक र तार्किक शक्तिलाई समेत बढाई दिने काम गरेको छ ।

४.२ बभाडी गाउँखाने कथाको वर्गीकरण

बभाडी गाउँखाने कथाको वर्गीकरण रूपात्मक पक्ष र विषयात्मक पक्षका आधारमा गर्न सकिन्छ । रूपात्मक पक्षका दृष्टिले बभाडी गाउँखाने कथा वाक्यात्मक, अनुप्रासात्मक, लयात्मक, उपमानमूलक र प्रश्नमूलक जस्ता वर्गमा वर्गीकृत हुन सक्छन् भने विषयका दृष्टिले खेतीपाती, प्राणीसम्बन्धी, प्रकृतिसम्बन्धी, समाजसम्बन्धी, संस्कृतिसम्बन्धी आदि जस्ता विभिन्न वर्गमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ ।

उपर्युक्त दुई आधारमध्ये रूपपक्षको आधार अगाली बभाडी गाउँखाने कथाको वर्गीकरण गर्नु हाललाई सम्भव नठानिएकोले यहाँ विषयगत आधारमा बभाडी गाउँखाने कथाको वर्गीकरण गरिएको छ ।

४.२.१ खेतीपाती तथा खाद्यान्नसम्बन्धी

नेपाल कृषि प्रदान देश हो । यहाँका ८१% मानिसहरू कृषिमा आधारित छन् । खेतबाट उब्जेको अन्नलाई खाद्यान्न भनिन्छ । खेतीपातीबाट उत्पादन हुने त्यस्ता विभिन्न खाद्यवस्तुलाई गाउँखाने कथाले प्रतिकात्मक ढङ्गबाट चिनाएको हुन्छ । बभाडी गाउँखाने कथा पनि खेतीपाती र खाद्यान्नका वस्तुलाई विषय बनाई प्रशस्त मात्रामा रचिएका छन् । जस्तै :

नान्नी मुलाईका मुन्टानी घाँसको पुलो । (मुला)
एका बल्लगा सौ जुगा । (करेला)
जडोकाटे मर्ने टुपोकाटे सर्ने । (उखु)
बाइरइनो सुन भित्तैनो चाँनी । (केरा)
घरभरी थाइना नरविनय नाडै । (फर्सी)

४.२.२ घरेलु जीवनसम्बन्धी

घरेलु जीवन मानिसको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । यसबाट नै मानिसको जीवनयात्रा चलिरहेको हुन्छ । प्रारम्भिक शिक्षाको मूलथलो घर नै भएकोले बोली भाषा आचरण व्यवहार र अनुशासन जस्ता कुराहरू हामी घरेलु जीवनबाटै सिक्छौं । घरेलु जीवन मानिसका लागि महत्त्वपूर्ण भएकोले यिनलाई गाउँखाने कथाले प्रतिकात्मक तरिकाले चिनाउने गर्दछ । घरेलु जीवनका वस्तुका बारेमा बभाडी गाउँखाने कथाहरू प्रशस्त मात्रामा रचिएका छन् । घरेलु जीवनका दैनिक काम लाग्ने प्रत्येक वस्तुलाई बभाडी गाउँखाने कथाले विभिन्न प्रतिकका माध्यमबाट चिनाएको छ । साना ठूलादेखि खेलौनासम्मका गाउँखाने कथालाई यसैमा समेट्न सकिन्छ । जस्तै :

खान त खानु बिउ नराखी खानु । (नून)
औल गुडीगुडी लेक धवा कुडी । (हुक्का)
भाँडो पाक्यो भात नाइ पाक्यो । (अम्बा)

एकमुठी खर, घुमाउने घर । (छाता)
 आमा चेलीखी ढोक दिनी । (लोटा र गाग्री)
 एका रूखको एकै फल । (डाडु)
 पोल्या पोल्याको माछो रूख भानो । (आंसी/हंसिया)

४.२.३ प्राणीसम्बन्धी

मानिस एउटा सामाजिक र चेतनशील प्राणी हो । मानवेत्तर प्राणी पनि यस संसारमा विभिन्न प्रकारका छन् । मान्छेलाई अन्य प्राणी बिना बाँच्न कठिन हुन्छ भने मानिस बिना अरू प्राणीलाई पनि बाँच्न कठिन नै पर्छ । यसरी प्राणी एक अर्काका अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेका हुन्छन् । प्राणीहरू आ-आफ्नो नामले परिचित छन् । बभाडमा प्रचलित रहेका गाउँखाने कथा विभिन्न प्रकारका प्राणीहरूका सम्बन्धमा रचिएका छन् । जीवनदेखि लिएर चराचुरुङ्गीसँग सम्बन्धित रहेका गाउँखाने कथाले यिनका विभिन्न प्रकारका क्रियाकलापलाई देखाएको पाइन्छ । जस्तै :

नान्नी मुलाई उछिट्टी-उछिट्टी धान कुट्टि । (उपियाँ)
 आफू हिट्टो बुकी छर्दै भानो । (बाखो)
 खाटकी खट्ट चम्पाकी डोर ऐतिर कुकुर पैतिर चोर । (हलो, गोरु,
 मान्छे)
 डोटी हुइको बाज्यो कमौ कला । (कुकुर भुकेको)
 दिभनरी सिन्या रातभरी घुम्या । (लाटोकोसेरो)
 दुई बइनिको एकै खुट्टो । (मालुको पात)
 विन्न हाडैको हाती । (जोको)

४.२.४ प्रकृतिसम्बन्धी

प्रकृति लोकजीवनको अभिन्न अङ्ग हो । प्रकृतिले लोकजीवनलाई सुख-दुःखका समयमा सहायता गरेको हुन्छ । प्रकृति भन्ना साथ कुनै पनि स्थानको भूवनोट, त्यहाँको प्राकृतिक स्थिति, हावापानी, वातावरण आदि बुझिन्छ । यस भित्र धर्ती, आकाश, खोला-नाला, पाखा-पखेरा, इन्द्रेणी, तुषारो, हिउ, भूइचालो, वनजङ्गल, फलफूल आदि पर्दछन् ।

बभाडी गाउँखाने कथामा प्रकृतिसित सम्बन्धित विभिन्न वस्तुहरू पाइन्छन् । मान्छेको जीवन कहिले हाँस्छ, कहिले रुन्छ, त्यस्तै प्रकृतिमा पनि

घाम र छाया छ । प्रकृतिका विभिन्न पक्षलाई अगाली बभाडी गाउँखाने कथाहरू निर्मित भएका छन् । जस्तै :

तानेर तान्न सकिनैन हानेर हान्न सकिनैन । (पानी)
 सबुखी तातै गयासी रातै । (घाम)
 आगा आगा मु पाछा पाछा तीइ । (छाया)
 आगो कल्लो पानीको हाँड जाण मेरी बात । (हिउ, तुषारो)
 आफू काली नाउ राती । (रात)

४.२.५ शरीरसम्बन्धी

मानवका लागि शरीर अमूल्य निधो हो । शरीर बिना मानिसको कल्पना गर्न सकिदैन । शरीर नै मान्छेको धन हो । यसले गर्दा ऊ आफ्नो जीवन बिताउन सक्षम भएको हुन्छ । शरीरमा विभिन्न प्रकारका अङ्गहरू रहेका हुन्छन् । यस्ता अङ्ग इन्द्रिय तथा शारीरिक क्रियासित सम्बन्धित रहेका थुप्रै बभाडी गाउँखाने कथाहरू निर्मित भएका पाइन्छन् । बभाडी समाजमा नाक, मुख, ओठ, कान, जीब्रो, हात, औंला, आँखा, नड, टाउको, कपाल, जुङ्ग आदि जस्ता गाउँखाने कथाहरू बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । जस्तै :

रातै उठी दुई गोठको हिलो हाल्नु । (सिगान फाल्नु)
 एका घरका दुईमात्त देला । (नाकका प्वाल)
 चिचिमुथि पापा । (नड)
 पाँच भाइको एकै थाल । (हत्केला)
 अग्ला पडनी दुई पानीका नाउला । (आँखा)
 अग्ला पडनी एकै खुटकुली । (नाइटो)
 खोपा भित्तका सुकिला फुगा । (दाँत)

४.२.६ सामाजिक विषयसम्बन्धी

मानिसको जमघट हुने ठाउँ भनेको समाज हो । समाजबाट नै मानिसले आचरण व्यवहार तथा अनुशासन सिक्दछन् । समाजबिना मान्छे बाँच्न सक्दैन भने मानिस बिनाको समाजको पनि कल्पना गर्न सकिदैन । यसरी यी दुईका बीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको पाइन्छ ।

बभाडी समाजमा विस्तृत रूपले हेर्दा धेरैजसो सामाजिक गाउँखाने कथाहरू पाइन्छन् । समाजले स्वीकार गरेका समाजमा लोकप्रिय भएका सबै गाउँखाने कथा सामाजिक नै हुन्छन् । यी गाउँखाने कथामा सामाजिक क्रियाकलाप जीवनगत व्यवहार प्राप्त हुने भएकाले यी गाउँखाने कथाको अध्ययन अपरिहार्य देखिन्छ । यहाँको सामान्य लोकव्यवहार, रहनसहन, घरेलु विषय, खानपान, स्वास्थ्य, सरसफाई, बालबृद्ध नारी आदिका विषयमा बभाडी गाउँखाने कथा रचिएका पाइन्छन् । जस्तै :

नानी मुलाई पिठिउनी भुणिनी । (भोला)
 नौसय कालाको पल्टन भित्र नबोलीको राजा । (मुर्दा)
 अल्का भिडनी भेडा खत्याएका (चर्दा) । (अक्षेता)
 धर्तीको लिस्नु सर्गको बाड । (इन्द्रेणी)
 काला डुला रन्छ रातोपानी खान्छ, आइपडयाका बेला लौ तव भन्छ ।
 (खुकुरी)
 नै खौजया पाइनो नै औथो चाइनो । (भूकम्प)
 आफू कागत रै छ ठूलो तागत छ । (रूपियाँ)

४.२.७ संस्कृतिसम्बन्धी

जीवनलाई परिष्कृत र समाजनुकूल बनाउन अपनाइने संस्कारहरूको स्वीकृत रूप संस्कृति हो । बभाडमा पनि आफ्नै प्रकारको सांस्कृतिक मान्यता छ । यस संस्कृतिलाई चिनाउने थुप्रै गाउँखाने कथा निर्मित भएका छन् । बभाडमा थुप्रै चाडपर्वहरू मनाइन्छन् । यी चाडपर्वले यहाँको संस्कृतिलाई चिनाउँछन् । दशैंकमा नयाँ लुगा फेर्ने, सन्डेका र बिसुमा पनि यहाँको महिला पुरुषले लुगा कपडा नयाँ फेर्ने र महिलाले गरगहना प्रयोग गर्ने संस्कार पाइन्छ । यहाँका मान्छेहरूको आफ्नै प्रकारको रहनसहन, खानपान, भेषभूषा, बोली भाषाबाट संस्कृति थाहा पाइन्छ । यहाँको संस्कृतिलाई चिनाउन गाउँखाने कथाले ठूलो भूमिका खेलेको छ । जस्तै :

अल्का पडनी भेडा खत्यायाका । (अक्षेता)
 अल्का काठाकी हुइच्चा । (बुलाकी)
 खान्छ काठ अगन्छ धुलो । (आगो)
 आटेघरका पिठारा लेस्नु । (घट्ट)

अल्का पडनी गुराउसी फूल फूल्याका । (टिका)
 आई बड्डी मच्चिदै गई बड्डी थच्चिदै । (पिड)
 हरियो चरी दो पुछरी । (दुनो)
 बोलाया नवोल्या हानया भन्या बोल्या । (दमौं)

४.२.८ आर्थिक अवस्थासम्बन्धी

बभाङ पहाडी जिल्ला भएकोले यहाँका मानिस कृषिमा निर्भर हुन्छन् । कृषिबाट खाद्यान्नको आवश्यकता पूर्ति नहुने भएकोले आर्थिक समस्याबाट पीडित छन् । आर्थिक अवस्था कमजोरका कारण भारतमा गई दुःख कष्ट भोगी जीवन निर्वाह गर्ने काम गर्दछन् । आर्थिक अभावका कारण यहाँको पारिवारिक तथा सामाजिक जीवन पनि दुःखि जस्तो देखिन्छ । आर्थिक अवस्था कमजोरका कारण परिवामा राग-द्वेष, ईश्या तथा कलह भइरहन्छ । यहाँका महिला र पुरुषले दिनभर डोको बोक्ने, बन्चरो समातेर वनमा जानु पर्ने, भारी बोक्नु पर्ने, हलो जोत्नु आर्थिक समस्याका कारण हुन् । यस्ता आर्थिक अवस्थाका फलक बभाङी गाउँखाने कथामा पाइन्छ । जस्तै :

आटेघरका पिठारा लिस्नु । (घट्ट)
 आफूकाली हात बाली । (बन्दूक)
 तै भा मैइ आउनो । (रोटी र साग)
 दिनभर सिन्य रातभर उठन्या । (गल्यू/दाम्लो)
 बल्ल दिन्या बाच्छो प्यान्या । (चिउरी)
 बाइर सुन भित्त फलामको डल्लो । (रिट्ठोठ)

४.२.९ विविध विषयसम्बन्धी

विविध विषयमा माथिका वर्गहरूमा नपरेका गाउँखाने कथाहरू पर्दछन् । तिनमा हातहतियार, गानबजान, खेलवाड, फलफूल र अन्य विषयका गाउँखाने कथा पर्दछन् । जस्तै :

चेली राउडी माया लुच्छी । (ऐसेलु)
 एकवेत व्याई आफू मरिगई । (केला/केरा)
 पुल्टी चडो गीत गाउदै भन्यो । (सनाई)
 घरभरी परिवार देलो काँ हो काँ हो । (भुजो/फर्सी)
 हात अटाउन्य देला नअटाउन्य । (छाता)
 आफूभन्या मुडाजसो डाको भन्या बडो । (बन्दुक)
 एका बल्लका सय जुङ्गा । (करेलो)

४.३ बभाडी गाउँखाने कथाको विश्लेषण

बभाडी समाजमा मनोरञ्जन प्राप्त गर्न र बौद्धिक तिब्रता प्रकट गर्न गाउँखाने कथा भन्ने गरिन्छ । प्राचीन कालदेखि मानिसको मुख-मुखमा रहँदै आएका गाउँखाने कथाले लोकजीवनका विभिन्न पक्षलाई आत्मसात गरेको छ । त्यस कारण गाउँखाने कथा यहाँका अमूल्य ज्ञानका ढुकुटी हुन् । गाउँखाने कथाले लोकजीवनलाई प्रशस्त प्रभावित पार्दै आएको छ । यसै आधारमा गाउँखाने कथा समाज र संस्कृतिका चित्र हुन् । बभाडी गाउँखाने कथाको विश्लेषण गर्दा सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक दृष्टिकोणीबाट गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

प्रत्येक समाजले आफ्नै प्रकारको जीवन पद्धति अगालेको हुन्छ । त्यसैअनुसार क्रियाकलाप र व्यवहार चल्दै जान्छन् । गाउँखाने कथामा जीवनका तिनै व्यवहार तथा आवश्यकतासित सम्बन्धित वस्तु चित्र फेला पर्दछ । यहाँ समाजमा बसेर दुःख बिसन र रमाइलो गर्न दैनिक व्यवहारमा प्रयोग हुने वस्तुदेखि लगाउने खानेसम्मका वस्तुलाई गाउँखाने कथाको माध्यमबाट चिनाउने काम गरेका छन् । जस्तै :

एकारुखको एकै फल । (डाडु)

एक मुलाईका पेटभरी दाना । (भिडो/भन्टा)

इतनोउतनो राइगेडेजतनो । (आगा/आगो)

आमा चेलीखि ढोक दिनी । (घडो/गाग्री)

एकखुट्टे गाई ड्याँ ड्याँ खेलाई । (जीताडों/जाँतो)

सेतोवल्ल पानीखान गयो, रातो बल्ल पानी खाई आयो । (सेलपुरी पकाएको)

त्यस्तै गरी यहाँको समाजमा शरीरका अङ्ग चिनाउन :

अल्का पडनी दुई पानीका नाउला । (आँखा)

पाँच भाइको एक थाल । (हत्केला)

एकाबाका बत्तीस चेला बाखी सधै कूटन्या गरन्या । (जिब्रो र दाँत)

यहाँको समाजमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको बसोवास छ ।

यहाँ माथिल्लो जातिले तल्लो जातिलाई गाउँखाने कथा यसरी भन्दछन् :

आईगुजी माइगुजी पानीदेखि डराइ गुजी । (पौला/जुता)

यसरी समाजमा बसेर दुःख सुख भोगने विभिन्न सन्दर्भलाई प्रतीकात्मक रूपमा गाउँखाने कथाले धेरै कुरा सिकाएको छ । बभाडी समाजमा ओरपच्छिमा भाषा बोलिन्छ । ती भाषिका निम्नअनुसार छन् :

बभाडी भाषिका	नेपाली भाषा
अन्यारो	अँध्यारो
इखु	उखु
इल्लेनी	इन्द्रेणी
उइको	उसको
आइ	आए
आछी	छैन
किरमुला	कमिला
कोठार	पेट
कुइडो	कुहिरो
छन्चरवार	शनिवार
छोट्टी	छोरी
छोट्टो	छोरा
छियो	छ
जिउडो	जिब्रो
जौउडा	जुम्रा
भानो	जाने
तोमी	तपाईं
बस्या	बसेको
बल्ल	गोरु
बेल	सूर्य
भन्या	भने
भैसो	भैसी
मस्तै	धेरै

मुलाई	केटी
मुलायो	केटा
रुमा	रौं
साप	सर्प
सिनु	सुत्नु

यसरी समाजमा बभाडी भाषिकाको प्रयोग गरी गाउँखाने कथा भन्दै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा भाषिका र गाउँखाने कथा हस्तान्तरण भई रमाउँदै अगाडि बढ्दै छ ।

बभाडी समाजमा आफ्नै चोखो संस्कृति छ, सुखदुःखका अनेक क्षणमा, एकछिन बसिवियालो गर्दा गाउँखाने कथाबाट मनोरञ्जन गर्दछन् । वर्षमा आउने विभिन्न चाडबाडमा बिसु, सन्डेडा, गंगादशहरा, देवीस्थान, दशैं र तिहार, माघेसङ्क्रान्ति आदिमा चुप लागेर नबसी दशैं आउना साथ :

अल्का पडनी गुराउसी फूल पूल्याका । (टीका)

अल्का पडनी भेडा खत्याएका । (अक्षेता)

आइबुढी मच्चिदै गई बुढी थच्चिदै । (पिड)

यस्ता प्रकारका गाउँखाने कथाभन्दै रमाइलो गर्छन् ।

यहाँका गाउँखाने कथाले आफ्नो सांस्कृतिक मान्यता र मूल्यलाई प्रतीकात्मक रूपमा व्यक्त गरेका छन् । बाइर बोकडो भित्र खोकडो गालानी लाली हानेखी बज्छ ताली (मादल) भन्दै सांस्कृतिक बाजा हो भन्ने सङ्केत गरेको छ । कालाहुला रन्छ रातोपानी खान्छ आइपच्यो भने लौतब भन्छ (खुकुरी) यहाँको हतियारको जानकारी दिन्छ ।

अल्का काठाकी हुइच्चा (बुलाकी), खोला तरयाखी राती गाई चुली पुगि भञ्ज्याड आई (पोते) यहाँको महिलाको सङ्केत गरेको छ । नान्नी मुलाईका घ्याम्पो जत्रो लादो काँ भाने मुलाई विरानो देश (कलश) यस्ता प्रकारका गाउँखाने कथाले विवाहको सङ्केत गरेको छ ।

नेपालीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर छ, भने बभाडीहरूको आर्थिक अवस्था अबै कमजोर छ । त्यसैले अधिकांश बभाडका मानिसले दुःख भोग्नु पर्छ, घामपानी असिना सहनु पर्छ । गाउँघरमा बस्दा डोको नाम्लो बोक्नु पर्छ । त्यसैबेला यहाँको समाजमा यस्ता प्रकारका गाउँखाने कथा भन्ने गर्दछन् ।

बिनाहात गोडाको घोडा चढ्दो । (डोको)

वनतिरभाना घरतिर मुख घरतिर भाना वनतिर मुख । (बन्चरो)

खानै रन्छ हगदै रन्छ । (जातो)

नखानाले लादो भरिनो न त मुख घोहनो । (घट्ट)

आदि जस्ता गाउँखाने कथाका माध्यमबाट घरधन्दाको आर्थिक अवस्थाको सङ्केत गरेको छ । त्यसैगरी खेतीपातीसम्बन्धी

एक भाइ भानो सयभाइ आउनु । (मकै)

फूला चाँनी पाक्दा सुन । (सुन्तला)

जस्ता र धनको पखेटा हुन्छ भन्ने उखान छ । यहाँ धनलाई चिनाउन आफू रैछ कागत ठूलो छ तागत (रूपियाँ), चार पुलिस दुई मन्त्री एक राजा (१ रूपियाँ) यसरी यहाँको गाउँखाने कथाले जीवनका विविध पक्षलाई समेट्ने काम गरेको छ ।

गाउँखाने कथाले लोकजीवन बसेको स्थान, भूवनोट त्यहाँको प्राकृतिक स्थिति, हावापानी र वातावरण आदिलाई छोएको हुन्छ । त्यसैले बभाडी गाउँखाने कथामा प्रकृतिसम्बन्धी अनेक कुराहरू पाइन्छन् । प्रकृतिकै माध्यमबाट मानिसहरू गाउँखाने कथा भन्न उत्साहित हुन्छन् । जंगलमा, लेकमा सुखदुःखका अनेक क्षणमा यहाँका मानिसका मुखमा गाउँखाने कथाहरू आइरहेका हुन्छन् । यहाँको लोकजीवनको सेरोफेरोमा आउने धर्ती, आकास, हिमाल, खोला, घाम, चन्द्रमा आदिलाई गाउँखाने कथाले चिनाउने काम गरेको छ ।

बभाडी समाजका मानिस र प्रकृतिको सम्बन्ध छ । त्यसैले प्रकृतिले मानवका हृदयमा भएका भावनालाई प्रस्फुटन गरी गाउँखाने कथाहरू जंगल, लेक, घाँस, दाउरा, वनपाखामा र सुख दुःखका क्षणमा यसरी भन्दछन् । जस्तै :

सबुखी तातै गयाखी रातै । (घाम)
 दौडिन सक्तो हटन सक्तैन । (खोलो)
 अगासउडाको बाटुलो रोटो । (चन्द्रमा)
 हाँस्तोपन छ रुनोपन छ । (घामपानी)
 अवाज आउनो धेकिनोनाइ जाइतही भानो छोपिनो नाइ त्यो नभई
 आफू बाँचिनो नाई । (हावा)
 धर्तीको लिप्नु सर्गको वाड । (इन्द्रेणी)
 खप्तड वनमा धुवा छ आगोनाइप । (कुहिरो)

यस्तै प्रकारका गाउँखाने कथाहरू भन्दै रमाइलो गर्दै यहाँका मानिसको बौद्धिक कसरत हुँदै गएको छ । यस्ता प्रकारका गाउँखाने कथाहरू गोठाला, गोठाली र वनपाखामा जाने मानिसले बढी भन्ने गरेको यहाँको समाजमा पाइन्छ ।

४.४ निष्कर्ष

बभाङ जिल्लामा विभिन्न लोकसाहित्यका विधा रहेका छन् । ती विधाहरू मध्येको गाउँखाने कथा पनि एक हो । यस चौथो परिच्छेदमा बभाङी गाउँखाने कथाको परिचय, स्वरूप, विषयगत वर्गीकरण र विश्लेषणसमेत गरिएको छ । बभाङी गाउँखाने कथाको परिचयबाट यहाँको समाजमा गाउँखाने कथा कसरी प्रस्तुत गर्छन् भन्ने कुराको जानकारी दिइएको छ । विषयगत वर्गीकरणकै माध्यमबाट बभाङी समाजको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, खेतीपाती, प्रकृति तथा शरीरसम्बन्धी नामको अवगत गर्न सकिन्छ । विश्लेषणको माध्यमबाट समाजमा चल्ने, संस्कृतिमा र आर्थिकसम्बन्धी गाउँखाने कथाको चिनारी दिइ यहाँ बोलिने भाषिकाका शब्द र नेपाली भाषाका शब्दको चिनारी दिएको छ ।

परिच्छेद - पाँच

उपसंहार

लोकसाहित्यका फाँटमा गाउँखाने कथा महत्वपूर्ण विषयका रूपमा विकसित भएको छ । यसले लोकजीवनलाई रसमय बनाउन आफ्नै किसिमको भूमिका खेलेको छ । सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक दृष्टिले गाउँखाने कथा महत्वपूर्ण देखिन्छ । गाउँघरतिर मनोरञ्जनका अन्य साधन नभएकोले गाउँखाने कथालाई भन्दै यसबाट मनोरञ्जन लिन्छन् । गाउँखाने कथा मनोरञ्जन र आन्नद आउने विषय हुँदाहुँदै यसको खोज अनुसन्धान कार्य सीमित मात्रामा भएको छ । गाउँले जीवनमा प्रचलित थुप्रै गाउँखाने कथा नेपालका लेकबेसी, डाँडाकाँडा, खोला र गाउँघरमा छरिएका छन् । बभाडी गाउँखाने कथालाई टिपेर जनसमक्ष प्रस्तुत गर्नु महत्वपूर्ण कार्य हो ।

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधको परिचय दिइएको छ । शोधको प्रयोजन, शोधसमस्या, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको उद्देश्य, शोधको औचित्य, सामग्री सङ्कलन विधि र शोधपत्रको रूपरेखालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा बभाड जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय, भौगोलिक अवस्था, नामकरण, शैक्षिक अवस्था, जनसंख्या, सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन तथा धार्मिक परम्परा र चाडपर्वका बारेमा जानकारी दिइएको छ । यी विभिन्न पक्षका कोणबाट हेर्दा बभाड एक पहाडी जिल्लाका साथै त्यहाँ आफ्नै प्रकारको भेषभूषा, रीतिरिवाज, चालचलन रहेको पाइन्छ । यहाँ हिन्दु संस्कृतिअनुसार सम्पूर्ण कार्य भएको देखिन्छ ।

गाउँखाने कथा नेपाली लोकसाहित्यको एउटा विधा हो । उक्त विधाको परिचय, परिभाषा, उत्पत्ति र विकास एवं विशेषता दिनुका साथै रूपपक्ष र

विषयात्मक पक्षका आधारमा नेपाली गाउँखाने कथाको सामान्य रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ । गाउँखाने कथा नेपाली लोकजीवनलाई मनोरञ्जन दिने बौद्धिक कुटात्मक अभिव्यक्ति भएकोले यसको विषयगत वर्गीकरणमा जोड दिइएको छ ।

यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा बभाडी गाउँखाने कथाको परिचय, स्वरूप र समाजमा चलेका गाउँखाने कथाको प्रस्तुतीकरणको तरिका दिइएको छ । बभाडका गाउँखाने कथालाई विषयगत आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । जस्तै घरेलुसम्बन्धी, खेतीपातीसम्बन्धी, शरीरसम्बन्धी, समाजसम्बन्धी आदि । गाउँखाने कथालाई विश्लेषण गर्दै समाजमा त्यसको के महत्व छ भन्ने कुराको जानकारी समेत दिइएको छ ।

प्रत्येक समाजको आफ्नै प्रकारको जीवनपद्धति हुनाले त्यसै अनुसार क्रियाकलाप र व्यवहारहरू चल्दै गई घरमा प्रयोग हुने चिजवस्तुका लागि “आमा चेलीखी ढोकदिनी” घडो (गाग्री) “एकखुट्टे गाई ड्याँड्याँ खेलाई” जिताडो (जाँतो) भन्दछन् भने आफ्नो संस्कृति देखाउन “नान्नानी मूलाईका घ्याम्पो जत्रा लादो काँभाने मूलाई विरानो देश” (कलश) र “आफू रैछ कागत ठूलो छ तागत” (रुपियाँ) जस्ता कुराहरूको पनि जानकारी दिइएको छ ।

बभाडी गाउँखाने कथाको अध्ययनबाट समाजमा प्रचलित सम्पूर्ण पक्षको भाँकी प्रतिविम्बित भएको पाइएको छ । यसले सामाजिक व्यवहार जान्न, आफ्नो दक्षता बढाउन र जातीय अस्तित्वलाई वहन गर्न समेत योगदान पुर्याएको देखिन्छ । त्यसैले यस शोधपत्रमा बभाडमा प्रचलित विविध पक्षका गाउँखाने कथालाई प्रतिनिधिका रूपमा समेटी विश्लेषण गर्ने प्रयत्न भएको छ ।

सुभाव

यस शोधपत्रमा बभाड समाजमा प्रचलित रहेका गाउँखाने कथाहरूको मोटामोटी परिचय, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ । यी गाउँखाने कथालाई विषयका पक्षबाट विस्तृत रूपमा केलाइसकेकाले पछि अनुसन्धान गर्ने इच्छुक शोधकर्तालाई तपसिलका सम्भावित शोधशीर्षकमा अनुसन्धान गर्न सुभाव यहाँ दिन चाहन्छु ।

- (१) बभाडी गाउँखाने कथाको रूपपक्षीय अध्ययन ।
- (२) गाउँखाने उखानको बारेमा खोज गर्ने ।
- (३) बभाडी उखान-टुक्काको अध्ययन ।